

Mir Yəhya Yusifli

***Dini tolerantlığa
gedən yol***

“ADİLOĞLU”
Bakı - 2012

Redaktor: Aydın CABBAROĞLU

Mir Yəhya Yusifli.

«Dini tolerantlığa gedən yol».

Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2012, 100 səh.

Bu kitabı atam Mir Baba Ağanın ruhuna ithaf edirəm.

Bu kitabın yığılmasında təmənnəsiz köməklik etdiyinə görə Reyhan xanım Rüstəmliyə öz minnətdarlığımı bildirirəm. Allah onlardan razı olsun

4722110018

121 – 2012

qrifli nəşr

© «ADİLOĞLU» 2012

*Din insan övladının Allah
dərgahından çıxarıldığı
məqama yenidən yetməsi üçün
Allah tərəfindən keçirilən
sınaqlarda göstərdiyi mənəvi
və əxlaqi dəyərlər toplusu və
sistemidir.*

Mir Yahya Yusifli

ÖN SÖZ

Baxmayaraq ki, həcm etibari ilə kitab çox da böyük deyil məzmun baxımından kitabı "Din və dini inanclar haqqında bilgi kitabı" adlandırmaq olar.

Müəllif böyük tarixi və fəlsəfi ədəbiyyatlardan yararlanaraq, özünün məntiqi süzgecindən keçirib ortaya mü-kəmməl bir dini-fəlsəfi əsər qoymuşdur.

Kitabın əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif dünyada mövcud olan bütün milli, regional və dünyəvi-səma-vi dinlərin strukturuna varmış və onların cəmiyyətdəki ro-lunu açmışdır. Bütün bu açılış prosesində İslamın preari-teti öz ruhunu göstərir.

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, insan dediyimiz varlı-ğın dünyagörüşü daha ibtidai formasıyada miflərdən qay-naqlandığından qeyri dini idi, yəni mifoloji idi. İbtidai sayı-lan mifoloji dünyabaxışında İslam kimi mükəmməl bir din yarana bilməzdi. Ona görə də müəllif ən qədim din feti-şizm deyilən ibtidai dini inanc sayılır. Onun ardınca isə Animizim və totmizm deyilən milli-ibtidai dinlər yaranmalı idi. Böyük Alman filosofu Lüdviq Feyerbax hesab edir ki, bütün dinlərin yaranmasının ilkin səbəbi qorxudur. Yəni ibtidai insan təbiətin güclü fəzadları qarşısında öz zəifliyin dərk etdikcə bu güclərin mərhəmətini qazanmaq naminə şüurunu yönəltdi və müxtəlif ayin və mərasimlər yarat-mışdır.

Sonralar cəmiyyətin təkamülü, insanın aləm haqqın-dakı düşüncələri zənginləşdikcə onun dünyagörüşü mifo-lojiden daha da irəli gedərək Tək allahlılıq ideyasına gətir-miş və nəticədə dünyanın idarəsində səmavi dinlərin ya-

ranmasına və oradan da dini dünyadörüşün meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Müəllif haqlı olaraq dinlər istər Buddizm, istər İudaizm, Xristianlıq və İslam arasında bir varislik və tarixi paralellik axtarır. Məntiqi baxımdan bu doğru fikirdir. Ona görə ki, bütün dinlərdəki hadisələrə və aparıcı şəxsiyyətlərə diqqət yetirsək çox cüzi fərqlərlə bir paralellik görürük.

Görkəmli Amerikan alimi Matlok 2006-cı ildə çap etdiyi "Həpiniz Türksünüz" kitabında nəinki dinləri, hətta bütün insanları bir məcraya, yeni türklüyə bağlayır. Burada etnik məsələni bir tərəfə qoyaraq, çünki bu başqa bir problemin mövzudur. Dinə münasibətdə bütün dinlərin mərkəzində "Tenqrianstva" tanrıçılığı görür. O özü katolik olduğundan hətta hesab edir ki, katolik etnosun tanrıçılığa qatılmasından yaranmışdır "Katılım". Əlbəttə fikir haqqında müzakirə açmaq olar.

Yeri gəlmişkən dünya dinlərinin etnogenezisindən danışan müəllif düşünürəm ki, Tanrıçılıqda da öz münasibətini bildirməli idi.

İslamın daha çox türklər arasında geniş yayılmasının bir səbəbi Şamançılıq idisə, digər səbəbi də Tanrıçılıqdır. Təsadüfi deyil ki, türklər həmişə deyillər biz İslamı məğlub kimi yox, qalib kimi qəbul etmişik. Ona görə də qədim türklərdə mövcud olmuş Tanrıçılıqla İslam arasında bir doğmalılıq var. Bu da bir sübutdur ki, İslamın coğrafi yayılması daha çox Türklərin adı ilə bağlıdır.

Əsərdə İslama daha çox üstünlük verilməsi bu da doğrudur. Baxmayaraq ki, coğrafi məkan kimi müəllif Hindistanı daha çox diqqətə alır. Bəli dini zənginlik baxımından Hindistan daha önəmlidir. Mənim subyektiv fikrimə görə Hindistanda dövlətçilik ənənələri tarixin erkən çağla-

rında yarandığından dini inancların da orada təşəkkül tapması təbii görünür.

İslamdakı üstün münasibətə gəldikdə isə düşünürəm ki, dinin insan həyatındakı aparıcı rolunu diqqətə alan ulu Tanrı Müsəviliyin, Xristianlığın yerinə yetirə bilmədiyi borcu daha mükəmməl gerçəkləşdirməyi qarşıya qoymuşdur.

Həqiqətən Quran həm mükəmməl elmdir, həm əxlaqdır, həm siyasətdir və ümumiyyətlə hər şeydir.

Onu insanlara çatdıran isə həqiqətən Peyğəmbərdir. Bu gün dünyanın müxtəlif yerlərində və müxtəlif dini inanclara söykənən bəzi insanların ona sataşması da onun tarixiliyinə və böyüklüyünə dəlalət edir. Əsərin müəllifi çox müqəddəs bir iş görüb. İnsanların doğru yola gəlməsində əsər əvəzsiz bir mənbədir.

Professor Aydın Cabbaroğlu

Birinci bölüm

Çağdaş dövrdə bəşəriyyəti düşündürən məsələlərdən biri də dini tolerantlıq-dözümlülükdür. Dini dözümlülük dini baxışların yaranmasından bəri insanlar arasında gedən və bu gün də davam edən dini çarpışmalara, münaqişələrə, qırğınlara son qoymaq və çıxış nöqtəsi tapmaqdır. Bil-diyimiz kimi tarix boyu dinlər arasında qanlı çarpışmalar getmişdir və çox yazıq ki, hələ də getməkdədir. Təbii ki, cox vaxt dinin əsas mahiyyəti bir kənar qalmış və onu əldə bayraq edərək, işğalçı müharibələrə qol-qanad vermişdilər. Daha doğrusu, din bir bəhanəyə və ya bir alət vasitəsinə çevrilmişdir. Bundan istifadə edən bir çox tarixi şəxsiyyətlər hakimiyyətə gəlmək üçün dindən məharətlə bəhrələnmişdir. Buna görə də din nədir? Dinin yaranma səbəblərə hansılardır? Dinin mahiyyəti nədir? Dinlər arasında hansı ortaq məqamlar, nöqtələr vardır? Dinlər arasında tolerantlıq formulunu və ya modelini tapmaq olarmı? - kimi suallara cavab tapmaq lazımdır.

"Din" sözünün çoxlu mənaları vardır; Bunlardan "cəza", itaət, adət, hökm, bağlılıq" və başqalarını qeyd etmək olar. "Dinlərlə tanışlıq" əsərinin müəllifi Seyid Əhməd Mahmudi yazır: "Bütün bu mənalara diqqət yetirməklə din anlamını belə tərif etmək olar:

1.Varlığın mənşəyinə itaət üçün insan həyatını nizama salan qanun və hökmlər toplusuna din deyilir.

Yuxarıdakı tərifi daha da dəqiqləşdirmək üçün dini belə də tərif etmək olar:

2.Din - varlığın mənşəyinə əqidə yolunda insanların rəftar və əməllərində qəbul etdiyi bir bağlılıqdır."

Avropa alimlərinin də din haqqında maraqlı fikirləri

vardır; Məsələn:- "Din yaranışların yaradan qarşısındakı, insanın Allah, cəmiyyət və özü qarşısındakı görevlər toplusudur." Və yaxud - "Din insanların öz vacib və zəruri vəziyyətlərini ilahi əmrlərin nəzərə alınması əsasında olduğunu dərk etmələrinə deyilir."

Bir çox dinşünas alimlər dinin tərifi genişləndirərək yazmışdılar: "-Din insanların mütləq azadlığına özbaşınalıqlarına mane olan çəkinmələr və pərhizlər toplusuna deyilir." Və yaxud - "Din, fərdin, yaxud toplumun Allah arasındakı əxlaqi mənəvi sistemdir."

Marksizm nəzəriyyəsinə görə din "insanların gündəlik həyatında onlara hökmranlıq edən xarici qüvvələrin insanların beynindəki fantastik inkasından, Yer üzərindəki qüvvələrin səma qüvvələri şəklində aldığı inkasından başqa bir şey deyildir." Eyni zamanda "din yoxsul təbəqəni istismar etmək üçün varlıların əlində bir vasitədir." Buna görə də Marks "dini xalq üçün tiryək, xəyali xoşbəxtlik " adlandırmışdır.

Göründüyü kimi dinə münasibət, dinə müxtəlif baxışlar dinin mahiyyətini açmağa yönəlmişdir. Təbii ki, marksistlərin də dediklərində müəyyən qədər həqiqət vardır. Belə ki, tarix boyu bir çox xalqlar, millətlər dini alət vasitəsinə çevirmiş və öz niyyətlərini həyata keçirmişlər və hələ də keçirməkdədirlər. Buna parlaq misal İran İslam Respublikasını göstərə bilərik. Bu da gətirib ona çıxarır ki, din öz mahiyyətindən uzaqlaşır və gözəndən düşür.

Hələ ondoqquzuncu yüzillikdə yaşamış Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və filosofu Seyid Cəmaləddin Əfqani məktublarında yazırdı:

-İranda indiki cəhalətin İslam qanunlarına qətiyyətlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təsvirçilərin İslama et-

dikləri əlavələrin nəticəsidir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvlərini üzə çıxarıb islah edəcəkdir". (44:-123 Seyid Cəmaləddin Əsədəbaddinin məktubları, Tehran 1360 fars dilində)

Fikrimizcə, birinci tərif dinin dövlətdən ayrılmasına qədər zaman kəsiyində cəmiyyəti nizama salmış və formalaşdırmışdır. Yaranmış mütərəqqi dövlətlər cəmiyyəti idarə edən qurumların missiyasını öz üzərinə götürməklə dini bu ağır işdən azad etmişdilər. Şəriət Mədarinin dediyi kimi "din dövlət işlərinə qarışarsa və ya dövləti idarə edərsə, dövlətdə baş verən çatışmazlıqlar, haqsızlıqlar, qanunsuzluqlar dinin adına yazılır və onu gözdən salır."

Çağdaş dövürdə Ə.Elçibəyin din haqqında dediyi fikir öz yerini tapmalıdır. Yəni din Tanrının qoyduğu əxlaq normalarını xalqa təbliğ etməli və onun möhkəmlənməsinə nail olmalı və bu normaları pozan neqativ hallara öz ehtirazını bildirməli, həmçinin bu halları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması üçün dövlət qarşısında məsələ qaldırmalıdır. Təbii ki, dindarların sözləri ilə əməlləri bir-birini tamamlamalıdır. Onların əməlləri nə qədər saleh, düz olarsa, onun topluma gücü və təsiri daha çox olar.

"Dini suallara cavablar" kitabının müəllifləri Ayətullah-Üzəma Məkarim Şirazi və Ayətullah Sübhaninin bu fikirləri də maraqlıdır: "Demək olar ki, dünya və ondakı mövcudların bir çoxu insan üçün xəlv olunmuşdur. İnsan kamillik yolundakı ehtiyaclarını dünyadakı mövcudlar (varlıqlar) vasitəsi ilə təmin edər. Bəli, Allah insanı öz ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün yaratmamışdır. İnsan yaradılmışdır ki, layiq olduğu kamala doğru hərəkət etsin və azad şəkildə səadətinə çatsın.

Bir qədər də aydın desək, Allah insanı yaratmışdır ki, o kamilliyin ali dərəcəsinə çatsın. İlk əvvəl hüceyrə şəklində olan dəyərsiz bir varlıq təkamül yolu keçərək güclü, iradəli, təfəkkürlü, aqil olur. O öz məhdud kamilliyi ilə Allahın qeyri-məhdud kamallarını nümayişə qoyur. Allah-təala insanı yaratdı və onun daxilində böyük istedadları əmanət qoydu. Onun tərbiyəsi üçün peyğəmbərlər, səmavi müəllimlər seçirdi insan Allaha bəndəlik, onun əməllərinə itaət sayəsində öz hərtərəfli təkamülünə nail olmalı və daha geniş bir aləmdə kamil bir həyata hazırlaşmalı idi."

Allahın heç bir şeyə ehtiyacı olmadığı Qurani-Kərimin surələrinin demək olar, əksəriyyətində qeyd olunur. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, dinin mahiyyəti cəmiyyəti doğru yola yönəltmək və ölümdən sonrakı Tanrının yaratdığı əbədi, kamil həyata hazırlamaqdır. Bunun üçün də insanlar min illiklər boyu təkamül yolunu keçib kamilləşməlidir.

Buna görə də dinlərin yaranması bir zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Son dövrlərdə ingilis alimlərinin 6 min az yaşlı uşaqlar üzərində apardığı uzunmüddətli araşdırmalar, sınaqlar başa çatmış və onlar sübut etmişdilər ki, insan beynində inanc Allah hissi və ya kodu vardır.

Dinlərin yaranması haqqında dünyada bir sıra nəzəriyyələr vardır;

- 1.Cəhalət nəzəriyyəsi
- 2.Qorxu nəzəriyyəsi
- 3.Əxlaqi və ictimai ehtiyaclar nəzəriyyəsi
- 4.İqtisadi amil nəzəriyyəsi
- 5.Cinsi nəzəriyyə (Freydizm)
- 6.Bəxt nəzəriyyəsi və sairə

Samuel Kinq bu haqda belə yazır: "-Dinlərin mənbə və mənşəyi müəmmalarla örtülmüşdür. Bu barədə alimlər saysız-hesabsız nəzəriyyələr irəli sürmüşlər ki, onların yalnız bəziləri ağıl və məntiqə uyğundur; hətta ən yaxşı nəzəriyyələr belə elmi cəhətdən isbat olunmamışdır; fərziyyə olaraq söylənen bu fikirlər məntiqi təsəvvür dairəsindən bir addım belə önə keçə bilməmişdir. Buna görə də sosioloqlar arasında dinlərin mənbəyi ilə əlaqədar kəskin fikir ayrılığı mövcuddur."

Bizcə, insan beynində inanc. Allah kodunun və ya faylının kəşf olunması əsas verir ki, bu kodun işə düşməsi üçün qorxu amili başlıca rol oynamışdır.

Görkəmli alim və fizik Eynşteynin bu barədə belə deyir: "İbtidai insanlar ölümün, aclığın, vəhşi heyvanların, qocalığın qorxusu dinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır."

Məhşur bioloq Vinçesterin dedikləri bu sözlər fikrimizi bir daha təsdiqləyir. O deyir: "-Elm insanın bəsirətini və dünyagörüşünü artırır, şəxs və Allahını daha yaxşı tanıyır, Onun əzəmət və qüdrətini daha yaxşı dərk edir. Elm aləmində baş verən hər bir yeni kəşf imanın dərəcəsini yüz dəfələrlə artırır; bizim inanclarımızın batinində yerləşən son vəsvəsələrin və çirkin səbəblərini aradan qaldırır, iman yerini yüksək ilahiyyət və tovhid fikirləri əvəz edir."

Təbii ki, ilkin insanlar birdən-birə Tanrı haqqında düşünə bilməzdilər, bunun üçün uzun zaman kəsiyi labüd idi. İlkin insanlar təbiətlə təmasda olduqca və öz tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif yollar düşünüb, axtarıb-arıyıb tapırdılar . Onların tapdıqları yollar, üsullar öz ağıllarına uyğun olurdu və getdikcə bunlar təkmilləşirdi və onlar sadədən mürəkkəbə doğru zaman-zaman addımlayırdı-

lar. Nəhayət, onların inanc hissi, faylı - yeni ilahi hissi açılırdı və kainatı yaradan, hər şeyə qadir yaradıcı bir qüvvə və ya varlığın olması haqqında düşündülər. Sözsüz ki, ilkin insanlar öz biliklərinə, düşüncələrinə uyğun olaraq öz təsəvvürlərində həmin varlıqları canlandırırdılar. Beləliklə, Allah haqqında ilkin təsəvvürlər meydana çıxırdı.

Ayətullah-üzəma Məkarim Şirazi dinlərin yaranmasını və inkişafını orta məktəbə bənzədir. O deyir: "- ... Cəmiyyət təkmilləşdikcə sanki o sinifdən-sinifə keçir və ona göndərilən dinlər də həmin dövrün düşüncə səviyyəsinə uyğun olur. İslam dininin o biri dinlərdən kamil və yığcam olması o demək deyil ki, əvvəlki dinlər doğru yol tutmuşdur. Alim Allah tərəfindən bəşəriyyətin hidayəti üçün göndərilmiş dini naqis saymaq yanlışdır. Əksinə hər bir din öz dövrünün tələblərinə cavab vermişdir. Amma təkmilləşmiş bəşəriyyət üçün, daha yüksək maddi və mənəvi zirvələri fəth etmək gücündə olan insanlar üçün gedəcəkləri uzun yolu işıqlandıran ayinlər lazımdır. Ona görə də bəşər tarixinin müxtəlif səmavi dinlər göndərilmişdir. İslam ayinləri isə bu təkamül pilləsinin son dayanacağıdır."

İlkin insan toplumları ilə bağlı aparılan etnoqrafik və sosioloji araşdırmalar göstərir ki, ibtidai insanların inanc hissi işə düşəndən sonra, onların dini etiqadları əsasən üç düşüncə təsiri üzərində qurulmuşdur:

1. Fetişizm,
2. Animizm,
3. Totemizm.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli sosioloqlar və etnoqraflar fetişizmi ən ilkin din hesab edərək, onu dinlərin mənşəyi sayırlar.

Biz yuxarıda qeyd etdiyimiz ilkin dinlər haqqında söhbət açmayacağıq. Yalnız bu dinlər arasında olan ortaq məqamları göstərəcəyik. "Dinlərlə tanışlıq əsərinin müəllifi Seyid Əhməd Mahmudi çox haqlı olaraq yazır ki: "-İbtidai insanlar varlıq aləminin mənşəyi barədə, öz zehinlərindəki təsəvvür və məlumat əsasında müxtəlif vəsflər? Cürbəcür adlardan istifadə edirdilər Bununla belə, onların hamısı varlıq aləminin mənşəyinin əzəli, əbədi bir varlıq olması, onun qüdrətinin bütün sirli və qüdrətli ruhların fəvqündə olması məsələsində eyni fikirdə olmuşlar."

"... Səməvi elçilər tərəfindən təkallahlıq ayinin əsası olan - Allah Təlanın əbədi və əzəli kimi qiymətləndirilməsi bütün dinlərdə oxşar və eyni şəkildə nəzərə çarpır. Buna görə də belə nəticə almaq olar ki, ilahiyyatçıların ümumi-bəşəri dinlərdəki etiqadların hamısının əsas və kökünü tövhid, təkallahlıq olması fikrinin doğruluğu barədə nəticəyə gəlmək olar."

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda söz açdığımız dini etiqadlardan fərqli olaraq animizm dini etiqadı zaman keçdikcə inkişaf etmiş və geniş əhatə dairəsi olan Şamanizmə çevrilmişdir. Şamanizm ilahi dinlərin yaranması və formalaşmasında başlıca rol oynamışdır. Daha doğrusu, ilkin ilahi din kimi meydana çıxan "Zərdüştlük" dini arasında olan zaman kəsiyində Şamanizm aralıq din missiyasını yerinə yetirmişdir.

İlkin insan topluları inkişaf etdikcə, formalaşdıqca, yeni əmək alətlərinə yiyələndikcə, bilgiləri artdıqca onların dini düşüncələri də formalaşmağa başlamışdır. Beləliklə, qədim insanların təsəvvüründə fəvqəltəbii qüvvələr və ilkin varlıq - Tanrı haqqında bədii formada miflər, əsəirlər yaranmışdır. Bu miflərdə gerçəklik haqqında real biliklərin

elementləri bədii obrazlar, əxlaqi göstərişlər və normalar, dini təsəvvürlər qəribə şəkildə bir-birinə qovuşmuşdur. Bununla da çoxallahlıq meydana çıxmış, inkişaf etmiş və onlar haqqında saysız-hasabsız miflər yaranmışdır. Əbül-fəz Elçibəyin dediyi kimi: - "İnsanlar uzun müddət - bəlkə də on min il mifin içində yaşayıblar, onları miflər idarə edib və yaşadıb. Bu miflər inkişaf edə-edə gedir. Sonra cəmiyyətin şüuru artır, onun içindən böyük şəxsiyyətlər çıxır, yenidən mifdən dinə keçilir. Hər bir dində mif var və o, inanc qaynağına çevrilir."

Ortaya belə bir sual çıxa bilər ki, miflərin belə tez yayılmasına və ilkin dinlərdə hakim mövqə qazanmasına, cəmiyyəti idarə etməsinə səbəb nədir? Bu sualın cavabını Ə.Elçibəy haqlı olaraq belə dəyərləndirir: "... Biz nə mifologiyanın, nə də dinin əleyhinə deyilik. Ancaq mif və din ... asan qavranıldığı üçün geniş insan kütləsinə təsir edib onu öz tərəfinə çəkə bilmişdir... İnsanlar daha çox asana qaçır, daha çox mifdə və dində rahatlıq, dinclik tapırlar."

Bura onu da əlavə etmək lazımdır ki, miflər asan qavranılmaqla bərabər, həm də maraqlı, cəlbedici və yaddaqalandır. Məhz elə buna görə də, mif bütün dinlərdən sonuncu din - İslam dini istisna olmaqla hamısında başlıca yer tutmuşdur. Təbii ki, bəşər inkişaf etdikcə, formalaşdıqca miflər də tədricən azalmışdır. Ə.Elçibəyin fikrincə desək: "- Bəşər tarixi başlayandan... mif, din və elm bir-birindən yararlanmaqla bərabər, həm də bir-biri ilə kəskin çəkişmə, mübarizə və münaqişədədirlər. Bir sıra tanınmış tarixçi və filosoflar mifi dinin sıxışdırıb aradan çıxardığını, bir başqaları isə, əksinə, bəşəriyyətin inkişafı nəticəsində insan oğlunun mifdən dinə keçdiyini, dinin mifə varis ol-

duğunu yazırlar. Belə ki, dinlərin hamısında özündən əvvəlki əsətlərin (miflərin) bir qismi yer tapdı və yaşadı"

Bizim fikirimizcə, miflərin yaranmasından öncə bəşəriyyətə doğru yolu göstərən və sitayiş obyektinə çevrilən - Allah düşüncəsi yaranmışdır. Miflərin yaranmasına səbəb Allah anlayışının yaranmasıdır. Əgər hər şeyə qadir, əzəli, əbədi varlıq - Allah anlayışı, düşüncəsi olmasaydı şübhəsiz ki, Allah haqqında saysız-hesabsız miflər yaranmazdı. Deməli, ilkin olaraq dinin təməli sayılan Allaha inam etiqadı yaranmış və sonra cəmiyyət inkişaf etdikcə mif və sonra elm yaranmışdır.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, onların yaşayış tərzi də, davranışı da dəyişmişdir. Belə ki, qədim insanlar ibtidai icma quruluşundan quldarlığa, quldarlıqdan feodalizmə, feodalizmdən kapitalizm quruluşuna keçmişdir. Sosializm quruluşu özünü doğrultmadığına və müvəqqəti bir dövrü əhatə etdiyinə görə buraya daxil etməmişik. Bu quruluşlar içərisində mifolojiya və çoxallahlıq quldarlıq quruluşunda əsas yer tutmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şumerlərdən başlamış sonuncu din İslama qədər çoxallahlıq və onlarla bağlı miflər onların həyat və yaşayış tərzlərinə uyğun olaraq yaradılmışdır. Eyni zamanda bu zaman kəsiyində yaradılmış dövlətlərin apardığı idarəetmə üsullarına və siyasətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Amma bununla yanaşı meydana çıxan təkallahlı dinlər çoxallahlıqla bağlı yaradılmış dinlərlə və miflərlə qarşılaşmış və uzun müddət mübarizə aparmasına baxmayaraq, onları aradan qaldıra bilməmişdir. Məcburiyyət qarşısında qalıb çoxallahlıq sisteminin bir çox atributlarını və miflərini özündə əks etdirmişdir. Hətta İslam dini də bundan tam qaça bilməmişdir. Hələ də tam qaça bilmir. Nə qədər ki,

cəmiyyətdə cəhalet və fanatizm varsa, miflər də qalacaqdır. Həzrət Əlinin dediyi bu sözlər yerinə düşür:

"Elmə uyğun gələn bütün nə varsa, həmçinin dinə də uyğundur. İdraka uyğun gəlməyən şeyi din qəbul etməməlidir. Din və elm əl-ələ yanaşı addımlayırlar. Elmə qarşı çıxan hər hansı din - cəhalətdir."

Böyük din xadimi və filosofu İ.Cəmaləddin Əfqani deyir: "Elmə və mədəniyyətə ən yaxın və ən doğma din İslam dinidir. Elm və maarifin inkişafı ilə islam qanunları arasında heç bir ziddiyət yoxdur. Höccətül-İslam Qəzzali deyirdi: İslam dinini həndəsə və fəlsəfə elmlərinə, eləcə də təbiət qanunlarına zidd edən şəxs islamın cahil və nadan dostudur və bu cahil və nadan dostun zərəri zindıqlardan və islam düşmənlərinin zərəmindən daha çoxdur. Çünki təbiətin qanunları həndəsə və fəlsəfənin əsasları danılmaz həqiqətdir. Əgər müsəlmanlardan bir adam desə ki, mənim dinim bütün elmlərə ziddir, onda o öz dininə qarşı çıxmış olur. İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini tərbiyəsidir. Fəlsəfi dünyagörüşü sonra yaranır."

Məşhur fizik və alim Albert Eynşteyinin fikirləri də olduqca maraqlı və düşündürücüdür. O deyir: "- Əgər təbiət elimlərinin dinə, Allaha inamı yoxdursa, onda o təbiət elimlərindən məhrumdursa, onda o din də kordur. Ancaq təbiət elimləri ilə dinin, Allah məfhumunun yan-yana gəlməsi ilə həqiqət ortaya çıxacaqdır."

Bizim bu yazıda məqsədimiz dinlərin, xüsusən də dünyada olan əsas aparıcı dinlərin ortaq məqamlarını qismən də olsa, araşdırıb ortaya qoymaq və bunların mahiyyətini açmaqdır. Buna görə də dünyanın ilkin təkallahlı dini sayılan Zərdüştdən başlamağı məqsəduyğun sayırıq.

Azərbaycanın görkəmli Zərdüşştünas alimi Baloğlan Şəfizadə uzun illər apardığı tədqiqatlar nəticəsində yazıb ərsəyə gətirdiyi "Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan" adlı əsərində belə nəticəyə gəlir ki, Zərdüştlük dini 10-15 min il bundan öncə yaranmış və dünyanın ilk təkallahlı dinidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dinin yaradıcısı Zərdüşt peyğəmbərin anadan olması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onun anadan olmasını bizim eradan öncə 660-cı il hesab edirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə onun doğum tarixini ən azı min il milladdan öncəyə aparırlar. Amma bir sıra tarixçilər "Avesta"-nın ən qədim qatlarına istinad edərək bu tarixi Milladdan 6 min il öncəyə aparıb çıxarırlar və belə hesab edirlər ki, Zərdüştlər çox olmuş, 660-cı ildə dünyaya göz açmış sonuncu Zərdüştdür.

Seyid Əhməd Mahmudi "Dinlərlə tanışlıq" əsərində belə yazır: "- Şübhəsiz, Zərdüşt ilahi bir peyğəmbər kimi ikiliyə sitayişin bünövrəsin qoya bilməzdi. Çünki istinasız olaraq, bütün ilahi peyğəmbərlər insanları tövhidə və yeganəpərəstliyə dəvət etmiş, hər cür şirki və ikiliyi qətiyyətlə rədd etmişlər. Əgər Zərdüşt dinində ikiliyə sitayiş müşahidə olunursa, Şübhəsiz bu Zərdüştdən sonrakı dövrlərdə həmin təlimlərin təhrifə məruz qalması nəticəsində meydana gəlmişdir."

Böyük öndərimiz, gözəl alim, filosof Ə.Elçibəy uzun müddət Zərdüşt dini üzərində araşdırma aparmış və həqiqətən də bu dinin saxtalaşdırıldığını belə izah edir: "- Zərdüştlük ilk təkallahlıq dinlərindən biri, bəlkə də birincisidir. Maraqlı olan nədir? Zərdüşt xalqı mifdən qurtarıb təkallahlı dinə gətirdiyi halda, ondan sonra bu dini özlərinə silah edən farslar onun ikinci, üçüncü mərhələsində, bu di-

nə əski mifləri yenidən soxmuş, min il əlavələr edərək, Zərdüştlüyü yeni əsərlərlə, kitablarla mifləşdirmiş, onu Fars şovinizmin alətinə çevirmişlər."

İndi Zərdüşt dininin əsas kitabı sayılan "Avesta"ya söykənərək Allahın tək, əzəli, əbədi, hər şeyə qadiri olmasına misallar gətirərək, digər dinlərdəki paralellikləri göstərməyə çalışacağıq:

Yaşna, 28-ci hat, "Əhnəvəydqat."

1. Ey Mazda, əllərini duaya qaldıraraq birinci varlıq nemətini almış bütün yaranmışlar üçün Sinəntəmənodan (müqəddəs ağıldan) rifah istəyirəm, həm də, ey Ordibeheşt, Bəhməni və Kəuşurəvani sevindirəcəyimi (istəyirəm).

Yaşna, 28-ci hat, "Əhnəvəydqat."

11. Ey Mazda, dünyanın başlanğıcında bizim üçün din yaratdın. Ruha bədən qəlibini verdin, ona özünə xas olan ağıl xüsusiyyətlərini bağışladın, davranış öyrətdin ki, hər kəs sərbəstliklə öz dinini seçib qəbul etsin.

13. Ey Mazda, sorğu-sual ediləcək hər əməldən, gizləndə olsun, ya aşkarda, eləcə də kiçik günah edən adamın tövbə etməsindən bütünlüklə sən agahsan və işıqlı gözlə onları görürsən.

Yaşna, 50-ci hat, "İsneutəməydqat."

6. Ey Mazda, Peyğəmbər - doğruluğun dostu olan Zərdüşt yüksək səslə namaz qılır, olsun ki, ulu ağıl (ilahi ağıl) uğurlu davranış (friştəsi, mələk) yardımını ilə öz dinini öyrətsin və dilini (doğru) yola yönəlsin.

9. Bu dualarla sitayiş edərək uğurlu əməllərlə sizə doğru gəlirəm, Ey Mazda, ey Ordibeheşt arzuladığım mükafata çatdıqdan sonra çalışacağam ki, uğurlu düşüncə sahibi də ondan bəhrələnsin.

Bu misalları artırmaq da olar. Göründüyü kimi Zərdüşt tək Allah-Məzdaya müraciət edir. Ə.Elçibəyin dediyi kimi - "Zərdüşt Tanrıya Ahura, Mazda, ya da bir yerdə Ahura Mazda, Mazda Ahura deyə müraciət edir. Qataların birində Zərdüşt Tanrıya belə müraciət edir: "- Ey Mazda, mən öz düşüncəmlə, (yeni uğurlu düşüncə ilə - Ə.Elçibəy) dərk etdim ki, varlığın ilki də, sonu da sənsən. Səni öz gözümlə gördükdə başa düşdüm ki, ən düzgün, ən doğru hakim sənsən, dünyadakı işlər haqqında ən ədalətli hökm verən sənsən.

Doğrudan doğruya soruşuruq: - bu müraciət təktanrılıq deyilmi?"

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün "Avesta"dən və "Qurani" - kərimdən olan ayələri yazıb tutuşdurmaq daha məqsədəuyğundur:

Yaşna, 46-cı hat, "Ustəvəydqat."

10. "Ey Əhura, dünyada ən yaxşı hesab etdiyin işləri mənim təlimatım üzrə yerinə yetirən kişi və qadına doğru-luq tərəfdarı olduqlarına görə behişt (nəsib edilsin). Sizə sitayiş etməyə sövq etdiyim adamlarla birlikdə Çinnət körpüsündən keçəcəyik."

Yaşna, 48-ci hat.

1. Son hesab günündə qabaqcadan xəbər verildiyi kimi yalanpərəstlər, divlər və günahkarlar adamlar doğru tərəfdarların vasitəsilə məğlubıyyəti uğrayacaqlar. O zaman, ey Əhura, sənə sitayiş edən sənin rəhmətinlə yüksələcəkdir.

Yaşna, 50-ci hat, "Vahuxşətraqat."

13. Beləliklə, yalanpərəstin əsl mahiyyəti özü üçün düzgün yolun mükafatı aydın şəkildə puça çıxardı. Əməllər Sirat körpüsü üstündə görüdükdə onun ruhu qorxuya

dalacaqdır. Çünki o öz dili və əməli düzgün yoldan dönmüşdür.

Yaşna, 53-cü hat.

6. Həqiqətdə (məsələ) belədir, ey kişilər və qadınlar, yalanpərəstdə gördüyünüz firavanlıq onun özündən ... alınacaqdır, dini alçaldan yalanpərəst üçün təəssüf və çirkin (cəhənnəm) fəzasından başqa bir şey yoxdur. Siz də (kişilər və qadınlar) ulu mənəvi həyatı itirə bilərsiniz.

Fatihə süresi (1)

1. Həmd olsun aləmlər Rəbbi Allaha!

2. Çox rəhimli olan ulu Rəhmana.

Nəbə süresi (75).

37. Sözsüz, Odur Rəbbi göylərin, yerin.

Yer-göy arasında bütün şeylərin.

39. Bax, budur həqiqət, haqqın yolu,

Kim getmək istəsə Rəbbinə doğru.

Həqiqət, haqq yolun o tutub gedər,

Dilədiyi yerə, məqama yetər.

Təkvir süresi (81).

29. Aləmlər Rəbbi o uca Allah,

Hər şeyi bilən, hər şeydən agah.

İstəmədikcə bir şeyi əgər,

İstəyinə yetməz heç bir nəfər.

Tin süresi (95).

8. Ən güclü, ən adil hakimdir Allah,

Bunu dərk etməsən, edərsən günah!

Hüməzə süresi (104).

2. O kəslər ki, çox var yığar,

Yığdığını daim sayar.

3. Güman edər bu var-dövlət
Onu ölməz edər əlbət,
4. O, heç belə düşünməsin,
Var-dövlətə güvənməsin.
Mütləq onu atacaqlar
Hütəməyə salacaqlar.
5. Hütəmə bir yanar oddur,
Çox dəhşətli, çox qorxuncdur.
Yasin süresi (36)
51. O zaman Sur birdən, qəfil çalınar
Bütün bəni-adəm qəbirdən qalxar,
Allah hüzuruna dərhal yollanar.
52. Deyərlər: - Vay bizim bu halımıza,
Kim haram qatıbdır son yuxumuza?!
Rəhmanın vəd günü yəqin bu imiş,
Rəsullar, elçilər doğru söyləmiş.
59. Ayrılın tamam elə bu gündən,
Ey günahkarlar, siz möminlərdən!
60. Mən sizə vermişdim axı göstəriş;
Şeytana etməyin heç vaxt pərəstiş?!
Çünki şeytan sizin lap açıq-aşkar
Hər zaman ən böyük düşməiniz olar.

Bu misalları, daha doğrusu qatıları və ayələrin sayını artırmaq da olar. Amma bu, ayrıca bir elmi işin mövzusu olduğundan bunu geniş yazıb araşdırmağa ehtiyac duy-muruq.

Azərbaycanda ilk dəfə bu dinlərin - Zərdüşt, Mani və İslamın müqayisəli şəkildə eyniyyət təşkil edən məqamlarını və oxşarlığını tədqiq edib üzə çıxaran Ə.Elçibəyin fikirlərini oxuculara sunsaq daha yerinə düşər. Çünki onun fikirləri mənim fikirlərimlə üst-üstə düşür və bizim fikirləri

daha da aydınlaşdırır. O yazır: "Biz burada Qataların 238 bəndindən yalnız on beşini göstərdik. Diqqətli oxucu görər ki, gerçək Mağ dini, ya da başqa cür desək Zərdüştlük və Manilik dinlər içərisində təkml dünya dinlərindən sayılan İslam dini isə tək Tanrı məsələsində çox yaxındır. Müqayisə edək:

1. Tanrı təkdir və əzəli - əbədidir.

2. Bütün varlığı Tanrı yaratıbdir.

3. Tanrının öz həkimlərini yerinə yetirmək üçün yanında yardımçıları, xidmətçiləri vardır. (Zərdüştlük və Manilikdə Bəhmən, Ordubehişt, Sipendirmuz, Şəhrivəz, Aşa (Aza); Məhəmmədiyyədə və İsa vidə Mikyıl - Mixail, Cəbrail - Qavril, Əzrail və b.)

4. Peyğəmbəri Tanrı təyin edir.

5. Cənnət, cəhənnəm, hətta qıl körpü. Zərdüştlükdə Çinvet (Çönüt), İslamda - Sirat.

6. Muğ dinində də İslamda olduğu kimi Tanrının adları və sifəti çoxdur.

7. Hər üç Peyğəmbər Tanrıya ucadan dua oxuyur, ibadət edir, namaz qılır, Tanrıdan iltimaslar diləyir, din yolunda əzab çəkir, öz yurdlarından didərgin düşür, Tanrı ilə bağlarını ya vəhy yolu, ya da mələklər vasitəsilə qururlar.

8. Hər üç din təlimdə: Tanrı hər şeyə qadirdir, tanrı adildir, yaradandır, doğrunu (haqqı) sevir, biliklidir (hər şeyi biləndir), zalımları cəzalandırır, doğru din yolunu azanları cəzalandırır, yalançılar Tanrının və Peyğəmbərlərin, ümumiyyətlə cəmiyyətin, insanlığın düşmənidir və s.

9. Bu üç din təlimdə Yaradan və Yaradılan (varlıq) arasında bağlılıq belədir:

a) Zərdüş Peyğəmbərin din təliminə görə, Tanrı varlığı ikili yarıdır, elə ilk başlanğıcdan İşıq Qaranlıqla, Xeyir Şərlə mübarizə aparır;

b) Mani Peyğəmbərin din təliminə görə, Tanrı varlığı Xeyir əsasında yaratmış, Şəri (qaranlığı) yaratmamışdır. Bunlar Tanrının yaratdığı xeyirli varlığın ünsürləridir, gec-tez məhv olacaqlar;

c) Həzrət Məhəmməd Peyğəmbərin din təliminə görə, Tanrı - Allah bütün varlığı yarıdır, bu varlıqdan doğru yolu azanlar Şər gücə çevrilirlər (şeytan və başqa şər güclər).

Mani Peyğəmbərlə Məhəmməd Peyğəmbərin bir uyğun yönleri də orasında idi ki, hər ikisi özünə qədərki dinlərin ən mütərəqqi sınaqdan çıxmış tərəflərindən yararlanmışlar."

Buraya biz Peyğəmbərlərin vəhy gələrkən keçirdikləri iztirab və sarsıntıları, ya da müəyyən hissləri və duyğuları, mağaralarda, ya da dağlarda, meşələrdə qalmalarını, gecələmələrini də əlavə edə bilərik. Eyni zamanda bütün dinlərdə, xüsusəndə, ilahi dinlərdə insanlara buyrulan, hökm edilən və tövsiyə olunan əxlaqi - mənəvi dəyərləri də unutmamaq olmaz. Çünki bu əxlaqi - mənəvi dəyərlər dinlərin əsas mahiyyətinin güzgüsüdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Yaxın və ön Asiyada, istər Uzaq - Şərqi Asiyada yaranmış dinlərdə son Peyğəmbərlər də öz əksini tapmışdır. Yeri gəldikcə bu haqda bilgi verəcəyik.

Dünyanın ilahi və ən qədim dinlərindən biri sayılan iudizm dini təkallahlı dindir. Müqəddəs kitabları "Tövratdır". "Tövratın" əslı itıbbatmışdır. Bu haqda haqlı olaraq Seyid Mahmud Əhmədi "Dinlərlə tanışlıq" əsərində yazır: "Yəhudilər "Tövrat"ı (müqəddəs kitabın hamısını) ilahi vəhy

hesab edirlər. Amma həqiqət bundan ibarətdir ki, tarixi sənədlər əsasında Tövratin şəhadət sandığında, yaxud əhd tabutunda saxlanan əsil nüsxəsi Buxtunnəsərin ikinci hucumunda aradan getmiş və o ikinci dəfə olaraq, Miladdan 457 il qabaq yazılmışdır. Aydınır ki, bu qədər zaman fasiləsi ilə həmin kitabın düzgünlüyünə xatircəmlik tapmaq olmaz. Bundan əlavə Təsniyə şifrində həzrət Musanın vəfatı nəql olunduğuna görə şübhəsiz ki, bu kitab həzrət Musanın öz kəlamı ola bilməz; məlumdur ki, başqaları tərəfindən yazılmışdır."

Bu, həqiqətdən belədir. Tövrati, yaxud "Əhdi - ətqi" və rəqlədikdə görürük ki, bu kitablər yəhudi xalqının tarixini, məzhəbi nəğmələrini əhatə edir. Biz burada "Tövrət"dan seçdiyimiz Musaya vəhy edilən ayələrdən bir neçəsini nümunə göstərməyə çalışacağıq. Bu nümunələr yazıda qarşımıza qoyduğumuz məqsədlə səsleşir:

"Tövrət" (yaradılış) - fəsil - 1

1. Allah əvvəl göyü və yeri yaratdı.

2. Yer üzü görünməz və boş idi. Dib görünməz dərinlik üzərindəki qaranlığı, Allahın Ruhı su üzərində seyr edirdi.

fəsil - 12

3. Mən sənə xeyir - dua verənlərə xeyir - dua verirəm. Səni pisləyəni lənətləyirəm və Yer üzündə olan tayfalar səndə xeyir - dua tapsın.

fəsil - 14

7. Mən əhdi-peymanı mənimplə sənin aranda qoyuram və səndən sonrakı nəslin və onların övladları arasında qoyuram. Əhdi-peyman əbədidir, çünki mən sənin və səndən sonrakı nəslinin Allahı olacam.

fəsil - 18

19. Çünki mən onu seçdim ki, o öz oğlanlarına vəsiyə-yət etsin və öz evində özündən sonra, Allahın yolu ilə get-mək, haqqı və hökmü yaşatmaq; Allah İbrahimin üzərində yerinə yetirsin, onun haqqında nə dedi:

Çıxış - fəsil - 12

43. Və Allah İbrahimə və Arona dedi: - Bu pasxanın nizamnaməsidir. Onu heç bir tayfa poza bilməz.

fəsil - 20

2. Mənəm Allah, sənin Allahın, hansı ki Misir torpağın-dan, köləlik evindən çıxartdım.

3. Mənim qarşımda sənin başqa allahların olmasın.

4. Hər hansı bir bütü, təsəvvür etdiyin şeyi, istər göy-də, istər yerin, istər suyun altında olsun onu özün üçün si-tayişə çevirmə.

12. Öz atana, anana belə ki, səninlə bir yerdə yaşa-yanlara oxu ki, Allah, sənin Allahın sənə əmr verir:

13. Öldürmə,

14. Zina etmə,

15. Oğurluq etmə,

16. Öz yaxınlarına yalandan şahidlik etmə.

fəsil - 23.

20. Budur. Mən sənin yanına Mələk göndərirəm. Səni yolda qorusun və o yerə aparsın, hansı ki Mən hazırlamı-şam.

fəsil - 24

13. Və Musa İsusla ayağa qalxdı, öz köməkçisi ilə Mu-sa Allah dağına getdi.

Say - fəsil - 5.

5. Allah Musaya dedi:

6. İsrail oğullarına de, kişi və ya qadın insana qarşı hansı bir günah edirsə; bu günah Allaha qarşıdır, ona ruhu günahkar olacaq.

Sadaladığımız bu ayələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İbrahim Peyğəmbərdən başlayaraq yəhudilərə təktanrılıq təlqin olunmaqdadır. Allahın təkliyi açıq-aydın görünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Tövratda Adəm və Həvvanın yaradılışından son Peyğəmbər Məhəmməd (s.s.) qədər olan peyğəmbərlər haqqındakı qissələr "Quran" da da öz əksini tapmışdır. Bir növü Tək Tanrıya sitayiş etmək, iman gətirmək və ibadət etmək daha dolğun xarakterizə olunmuşdur. Quranın "Nisa" sürəsinin 163-cü ayəsində deyilir:

"(Ya Məhəmməd!) Biz Nuha və ondan sonrakı peyğəmbərlərə vəhy göndərdiyimiz kimi, Sənə də vəhy göndərdik. Biz İbrahimə, İshaqa, Yəquba və onun övladlarına, İsayə, Əyyuba, Yunisə, Haruna və Süleymana da vəhy göndərdik. Biz Davuda da "Zaburu" verdik."

Göründüyü kimi, peyğəmbərlər bir-biri ilə bağlı olan bir silsilədir və bütün peyğəmbərlər insanları təkallahlığa çağırmış və insanları pis əməllərdən, çirkin işlərdən çəkindərməyə və haqq yoluna yönəltməyə çalışmışdılar.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, yəhudilər özlərini Allah tərəfindən seçilmiş xalq və yəhudi dinini iudizm - özlərinə məxsus din saymışlar, daha doğrusu özəlləşdirmişdilər. Belə ki, yəhudilərdən savayı başqa xalqlar bu dini qəbul edə bilməzlər. Buna görə də, bu din genişlənmə bilməmişdir. Digər tərəfdən bu dinin din xadimləri "Tövrata" çoxlu əlavələr etmiş, onu yəhudi xalqının tarixçəsinə çevirmiş və sərgüzəştlərlə, rəvayətlərlə bəzəyib onun bəşərəliliyinə xələl gətirmişdilər. "Tövrati" varaqladıqda orada

axirətə etiqaddan əsər - əlamət nəzərə çarpmayacaq dərəcədədir.

Dünyanın aparıcı ən böyük dinlərindən biri də Xiristian dinidir. Xiristian dininin yaranması haqqında Seyid Əhməd Mahmudi belə yazır: "- Ulul-əzm və şəriət sahibi olan peyğəmbərlər həmişə elə bir dövrdə peyğəmbərliyə çatdırırlar ki, bəşər cəmiyyətləri müxtəlif cəhətlərdən azğınlığa və tənəzzülə doğru getsin; haqqın ayırd edilməsi mümkün olmasın. Yaxud elə bir vaxtda seçilirdilər ki, əvvəlki şəriətlər dünyapərəst və mənfur şəxslərin sui-istifadəsinə məruz qalır, onların dəxaləti nəticəsində azğınlığa çəkilir və ilahi kitablar təhrif edilirdi.

Həzrət İsa (ə) da belə bir şəraitdə peyğəmbərliyə seçilmişdir."

Xiristian dininin yaradıcısı İsa (ə) peyğəmbərə Allah tərəfindən "İncil" adlı səmavi kitab nazil olmuşdur. Çox yazıq ki, bu kitabın əslisi itib - batmışdır və sonradan tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif adamlar tərəfindən yazılmış aşağıdakı İncillər mövcuddur:

1. Matta İncili.
2. Marqos İncili.
3. Luka İncili.
4. Yuhənna İncili.
5. Və gizli saxlanılan Bornaba İncili.

Yazının ruhuna uyğun olaraq "Luka İncil"indən Allahın vahidliyini İsbatlayan, şeytana uymamaq, pis işlərdən çəkinmək və bir sıra qayda-qanunlar haqda olan ayələri nəzərdən keçirək."

Dördüncü fəsil.

6. Və İblis Ona dedi: "- Bütün bu padşahlıqlar üzərində hakimiyyəti və onların izzətini Sənə verəcəyəm; Zira bu mənə verilmişdir və mən kimə istəsəm ona verirəm;

7. Buna görə, əgər Sən mənə səcdə etsən, bunların hamısı sənə olacaqdır."

8. İsa cavab verib ona dedi: "- Rədd ol şeytan! Zira: Rəbb Allahına səcdə qıl və yalnız Ona qulluq et." - deyərək yazılmışdır.

17. Ona, Yeşaya peyğəmbərin kitabı verildi. Kitabı açıb, bu sözlər yazılmış yeri tapdı.

18. Rəbbin Ruhu üzərimdədir; Çünki yoxsullara Müjdəni bildirmək üçün O, Məni məsh etdi;

Məni qəlbi sınıq olanlara şəfa verməyə, əsirlərə azadlıq, korların gözlərinin açılmasını təbliğ etməyə, əzab çəkənləri azad etməyə və

19. Rəbbin xoş ilini elan etməyə göndərdi."

Səkkizinci fəsil.

11. Məsələn mənə isə budur; Toxumun, Allahın sözüdür.

12. Yolun kənarına düşənlər isə sözü eşidənlərdir ki, İblis gəlir və iman etməyib, xilas olmasınlar deyərək, sözü onların ürəyindən alıb aparır.

Onuncu fəsil.

16. Sizi dinləyən Məni dinləyir və sizi rədd edən Məni rədd edir; Məni rədd edən isə, Məni göndərənə rədd edir."

On birinci fəsil.

2. O, onlara dedi: "- Dua etdiyiniz zaman deyin: Ey göylərdə olan Ata, ismin müqəddəs tutulsun. Padşahlığın gəlsin. Göydə olduğu kimi, yerdə də Sənin iradənin olsun.

3. Gündəlik çörəyimizi bizə gündən-günə ver.

4. Və günahlarımızı bizə bağışla, zira biz də borclu olan hər adama bağışlayarıq; fəqət bizi şeytandan xilas et."

On beşinci fəsil.

10. Böyləcə sizə deyirəm ki, tövbə edən bir günahkar üçün Allahın mələkləri hüsurunda sevinc olur.

On altıncı fəsil.

18. Arvadını boşayıb başqa qadınla evlənən hər kəs zina edir; və ərdən boşanan ilə evlənən hər kəs zina edir.

On yeddinci fəsil.

1. İsa şagirdlərinə dedi: "İmana mane olan şeylərin gəlməməsi imkansızdır; fəqət vay o adama ki, bunlar onun vasitəsi ilə gəlir.

3. Diqqətli olun. Əgər qardaşın sənə qarşı günah işlədibsə, onu məzəmmət et və əgər tövbə edirsə, onu bağışla.

On səkkizinci fəsil.

20. Əmrləri bilirsən; zina etmə, qətl etmə, oğurluq etmə, yalan şahidlik etmə, ata və anana hörmət et."

Buraya uzun müddət dünyadan gizli saxlanılan və İsa peyğəmbərin apostollarından olan Barnabasın qələmə aldığı İncilin ayələrindən bir neçəsini əlavə etsək fikrimin dolğunluğunu bir daha təsdiq etmiş olarıq: (Qoroskop qəzeti 16-31 dekabr, 2010. səh 7).

Barnabas İncili (70-ci ayə): -İsa ona sən Allahın oğlusan deyən Pyotra qarşı hiddətləndi. Onu acıladı, ona "rədd ol, məndən uzaqlaş! Sən şeytansan və mənə fənalıq etmək istəyirsən"-dedi. Ondən sonra şagirdlərinə üz tutaraq "Mənə bu adı verənlər yazıqdır. Çünki Allah mənə onlara lənət etmək əmri verdi."

(90-cı ayə): "Ruhumun hüsurunda olduğu Allah əbədidir, diridir. Allah-təala atamız İbrahimə "Sənin nəslindən

olan bütün insanları nemətləndirəcəyəm" vədini vermişsə də, o Rəsul mən deyiləm". Allah-təala məni dünyanın çəkib aldığı zaman şeytan hər kəsi mənim Allah və ya Allahın oğlu olduğuma inandıracaq. Bu lənəti, fitnəni yenidən dirildəcək. Sözlərim və əqidəm elə təhrif ediləcək ki, otuz mömin ya qalacaq, ya qalmayacaq. Bundan sonra Allah-təala insanlara mərhəmət edəcək hər şeyi özü üçün yaratmış olduğu Rəsulunu göndərəcək. Bu Rəsul qüdrət sahibi olacaq."

(163-cü ayə):"Səhabələrin gələcəyini söylədiyiniz zat kim olacaq". Sualına İsa Əleyhissalam qəlbinin bütün sevinci ilə "Onun adı Əhməddir" dedi."

Bu ayələri nəzərdən keçirdikdə açıq-aşkar Allahın vahidliyi, təkliyi ortaya çıxır. Amma romalılar xristian dinini qəbul etdikdən sonra, onlar çoxallahlı olduğundan bu psixologiyadan tam qurtula bilmədilər, bunun bəzi ünsürlərini xristian dininə gətirdilər. Bununla da üç allahlıq - Ata Allah, Oğul Allah, Müqəddəs Ruh xristian dinində öz əksini tapdı. Bunu qəbul edənlər katoliklər adlanır. Müqəddəs atanı yerdə qalan iki üqnumdan - ana, oğuldan üstün tutanlar ortodokslar (pravoslav) və üçlüyün vəhdətdə olmasının qəbul edir və 16-cı yüzillikdə yaranan porotestantlar dini ilkin xristianlığa uyğunlaşdıraraq Tək Allahdan başqa müqəddəslərə, mələklərə, ikonlara, müqəddəs cəsədlərə sitayiş etməyi rədd etmişlər.

"İslam və Xristianlıq" əsərinin müəllifi, məşhur dinşünas alim Harun Yəhya bu iki dinin ortaq məqamlarını belə xarakterizə edir: "Dünyanın iki səmavi dini olan İslamın və Xristianlığın bir çox müştərək inancları var. Xristianlar da müsəlmanlar kimi Allahın mütləq varlığına, Onun əzəli və əbədi olmasına, bütün kainatı yoxdan yaratdığına və

bütün maddəyə sonsuz qüdrəti ilə hakim olmasına inanırlar. Müsəlmanların və xristianların rədd etdikləri təfəkkür yanlışlıqların da eynidir: onların ateizmə, dinsizliyə, irqçiliyə, faşizmə və əxlaqi aşınmaya qarşı apardıqları məfkurə mübarizəsində və yaxud Allahın mövcudluğunu təbliğ etmək məsələsindəki söylərində çox böyük oxşarlıqlar var. Bu dinlərinin ikisinin də ortağ məqsədi bütün insanları Allahı tanıyacaqları, sülh, əmin-amanlıq və dinclik içində yaşayacaqları ədalətli bir dünya qurmaqdan ibarətdir. Hər iki dinə mənsub olan möminlər Allah qorxusu və Allah sevgisi ilə hərəkət edir. Allahın elçilərinin yolu ilə gedir və Onun vəhyinə tabe olurlar."

Qurani - Kərimdə Allah bu dinlərin mahiyyətə bir olmasını, məqsədlərinin yəni, Allahın tək olmasını önə çəkərək, möminlərə bu dinlər arasında heç bir ayrı - seçkilik salmamasının gərəkliliyini "Ali İmran" süresinin 24-cü ayəsində belə buyurur:

"Söylə: - "Biz Allaha, bizə nazil olana, İbrahimə, İsmailə, İshaqa, Yəquba və onun oğullarına nazil edilənə, Rəbbi tərəfindən Musa, İsa və sair peyğəmbərlərə verilənlərə inandıq və onların heç birini biri-birindən ayırmırıq. Biz yalnız Ona təslim oluruq."

"Şura" süresinin 13-cü ayəsində belə göstəriş verilir:

"Allah: - "Dini doğru tutun, onda ayrılığa düşməyin!" - deyə Nuha tövsiyə etdiyini, sənə vəhy buyurduğunu, İbrahimə, Musaya və İsayə tövsiyə etdiyini dində sizin üçün də qanun etdi. Sənin dəvət etdiyin müşriklərə ağır gəldi. Allah istədiyi kimsəni özünə seçər və tövbə edib, Ona tərəf qayıdan kimsəni də doğru yola yönəldər!"

Dünyanın ən mütərəqqi və sonuncu dini İslam dinidir. İslam dininin Allah tərəfindən sonuncu peyğəmbər Mu-

həmmədə (ə.s) nazil olmuş kitabı "Quran" yeganə dini kitabdır ki, heç bir təhrifə uğramamışdır.

İslam dininin anayasası sayılan Quranda bütün məsələlər öz həllini tapmışdır; Tək Allaha inam və yalnız Ona ibadət, axirət dünyasına inanmaq, şər işlərdən uzaq olmaq, əməli saleh əməllərə qol qoymaq, insan hüquqları, xalqlar, millətlər arasında bərabərlik, ayrı-seçkiliyə yol verməmək, sülh və əmin-amanlıqda yaşamaq, qadın və uşaqların hüquqları və s. Məsələlər.

İslam dinini dərindən bilən ulu öndərimiz Ə.Elçibəyin İslam dini haqqındakı fikirlərini oxucularla bölüşsək daha məqsədəuyğun və anlaşıqlı olar:

"İslam dini təlim kimi də çox mükəmməldir. İslamda elə sual yoxdur ki, ona cavab verilməsin.

İslam haqqında ən qatı dinsizlər, ateistlər də yazırlar ki, İslam məntiq və fəlsəfəylə, elmlə silahlanmış, çuğlaşmış sintretik dindir... Nədir sintretik din? Yəni fəlsəfəni də, ədəbiyyatı da, dili də, mədəniyyəti də rədd etmədən içinə alıb həzm edə-edə böyüyən dindir. Başqa dinlər: - yəhudi dini də, xristianlıq da, buddizm də belə deyil. İslamsa öz mövqeyinin hamısını məntiqlə izah etməyə icazə verir, ancaq yalnız Allahı məntiqlə izah etməzlər.

İslam daha çox geniş xalq kütləsinə dayanan, müəyyən bir təbəqənin yox, ümmətin ruhunu, həyatını təmin edən, sosial həyatıyla bağlı dindir. Bütün insanlar Allah yanında bərabərdir, hamı Allahın quludur. Nə cür olub zənci hərəkəti başlayıb IX əsrdə? Bunların başçısı Qarmat deyib ki, Quranda bütün insanların Allahın qulu olduğu yazılıb, sizsə zənciləri qul kimi işlədirsiniz; Allaha şəriksiniz. Qurandasa deyilir ki, müşrikləri - Allaha şəriq qoşanları öldürün və qullar üsyana qalxır, quldarlığı ləğv edir.

Xristianlıqdasa qul birbaşa Allaha deyil - o, Tanrıyla danışmaq istəyəndə keşiş vasitəsi ilə əlaqə saxlayacaq. Deməli, xristianlıqda vasitəçi var, islamdasa həmin vasitəçiyə ehtiyac yoxdur. Vasitəçi bircə nəfərdi - peyğəmbər, gəlib sözünü dedi; qurtardı; qalanı Qurandır, ayədir. Bax, buna görə də liberalizmə ən yaxın din islamdır.

Sonralar dinlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində Allah daha əlçatmaz oldu, mücərrədləşdi. İslamdasa daha mücərrəddir. Ona görə də başqa dinlər islama uduzurlar."

Bu deyilənlərə bir şeyə də əlavə etmək lazımdır ki, İslam dinində insan psixologiyası da nəzərdən qaçmamışdır. Belə ki, Quranda hər sürə başlayarkən Allahın mehriban və bağışlayan adı ilə başlayır və bununla da, Tanrının mehriban və bağışlayan olması təlqin olunur, eyni zamanda hər şeyə qadir, hər şeyi bilən tək Allaha inam təlqin edilir. Sonra insanlara hər hansı bir pis iş görməmək tövsiyyə edilir və məsləhət görülür, daha doğrusu, - ustanovka verilir. Əgər Allahın sözün eşitməyən adam pis işlərə qurşanarsa ondan çəkinməyi və Allahın əzabından və cəhənnəm odundan qorxmaq məsləhət görülür - yeni cəzalandırma, sonra isə rəğbətləndirmə yəni, pis əməllərdən çəkilən və əməli saleh işlər görənlərə Allah əbədi həyat və cənnət bəxş edəcək. Və nəhayət bunu onun ixtiyarına buraxır.

Apardığımız araşdırmalara görə, Musa, İsa və Məhəmməd peyğəmbər arasında bir sıra oxşarlıqlar və uyğunluqlar vardır. Musanın əmisi oğlu Qarun ona qarşı çıxır və düşmənçilik edir. Musa peyğəmbər öz tayfası ilə məcburiyyət qarşısında Misirdən mühacirət edir. Məhəmməd peyğəmbər də öz tərəfdarları ilə Məkkədən Mədinəyə (Yəsrib) şəhərinə mühacirət edir. Hər ikisi öz tayfası-

nın başçısıdır. Körpəlikdə hər ikisinə süd verən qadın və dayə axtarılır.

İsa peyğəmbərin on iki həvarisi - şagirdi (apostolu) olduğu kimi Məhəmməd peyğəmbərin də əsabeləri olur. Bizə elə gəlir ki, on iki həvarinin sayı Musa peyğəmbərin Bəni - İsrail övladlarının 12 tayfa olmasından və Tanrının dağda susuz olduqları halda, Həzrət Musaya çəliyini dağa vurdutdurub 12 bulaq bəxş etməsindən qaynaqlanıb və islamın şiə məzhəbində 12 imam məsələsi də buradan götürülmüşdür. Xristianlıqda İsa peyğəmbərin Yer üzərinə yenidən gəlib haqq - ədaləti bərpa edəcəyi şiə məzhəbində 12-ci imam Sahibi Zaman Mehdi (ə.s.) timsalında öz əksini tapmışdır.

Yazdıqlarımızdan belə aydın olur ki, müqayisə etdiyimiz hər dörd peyğəmbər; Zərdüşt, Musa, İsa və Mühəmməd (ə.s.) təkallahlı din gətirmişdir. Amma İslam dini istisna olmaqla, yəni onun anayasası sayılan Qurani-Kərimdən savayı, Avesta, Tövrat və İncil kitabları zaman-zaman təhrif olunmuşdur və Qurani-Kərim, "Tövrat" və "İncil" in təhrif olunmuş məqamlarını düzəltməkdə, islah etməkdə önəmli rol oynamışdır. Mənə elə gəlir ki, hər iki səmavi kitabın təhrif olunmuş ayələri arınırsa və onların yerinə Quranda qeyd olunan ayələr artırılırsa bu irəliyə doğru atılmış bir addım və bu dinlərin bir-birinə yaxınlaşmasına təkan verər.

Bu dinlərin əxlaqi-mənəvi dəyərlərini digər dinlərin - yəni buddizm, konfuzm və başqaları ilə birgə versək daha məqsədəuyğun olar. Çünki bu əxlaqi-mənəvi dəyərlər demək olar ki, üst-üstə düşür. İndi isə, digər arealda - Uzaq Cənubi-Şərqi Asiyada olan dinləri nəzərdən keçirək. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox din alimləri bu

arealda yaranmış dinləri Səmavi - ilahi dinlər saymırlar. Hətta peyğəmbərlərin çoxusunun Ərəbistanda zühür etməsini vurğulayırlar.

Məşhur filosof İbn-Xəldun "Müqəddimə" adlı kitabında bunu belə isbat etməyə çalışır:

"Dördüncü iqlim yer kürəsinin də ən orta iqlimidir. Buna görə də üç orta iqlimdə olan biliklər və peşələr, binalar və geyimlər və ümumiyyətlə hər şey daha yetgindir, orta səviyyəyə yaxındır. Hətta peyğəmbərlərin zühuru da daha çox bu yerlərdə olmuşdur. Cənub və Şimal iqlimlərindəki peyğəmbərlər haqqında bizim xəbərimiz yoxdur. Bunun əsas səbəbi birdir: Peyğəmbərlər yaranış və millət baxımından ən kamil bəşər növü olmalıdır ki, Tanrı tərəfindən onlara tapşırılmış sözlər qəbul oluna bilsin."

Haqlı olaraq "Quran qissələri" kitabının müəllifi Sədrəddin Bəlaği onun bu fikirlərini rədd edərək yazır:

"Göründüyü kimi İbn Xəldun peyğəmbərlərin zühuru- nu orta iqlim sahələrinə aid edir, ancaq bizim fikrimizcə, alimin dedikləri Qurani-Kərimin məntiqinə uyğun gəlmir... Peyğəmbərlərin zühuru iqlimlə və yerlə bağlı deyil. Keçmiş nəsillərin hər birinin öz düşüncə və ləyaqətlərinə görə peyğəmbərləri olmuşdur. Bu həqiqət Qurani-Kərimin bir çox ayələrində də göstərilmişdir ki, biz onlardan nümunə olaraq bir neçəsini yada salırıq.

1. Yunis süresinin 47-ci ayəsində deyilir: "- Hər bir xalqın öz peyğəmbəri var."

2. Fatır süresinin 24-cü ayəsində deyilir: "- Elə bir xalq yoxdur ki, onun arasında xəbərdarlıq edən (peyğəmbər) olmasın."

4. Nisə süresinin 163-cü ayəsində deyilir: "Və daha öncə sənə haqqında danışdığımız peyğəmbərlər göndərdik"

Bu ayələrdə Tanrı peyğəmbərləri iki dəstəyə bölür; bir onlardır ki, hallarını bəyan etmişdir; ikincisi isə o peyğəmbərdir ki, onlar haqqında söz deməmişdir.

5. Mömin sürəsinin 78-ci ayəsində deyilir: "-Səndən öncə peyğəmbərlər göndərmişdik. Onlardan bəziləri haqqında sənə danışmışıq, bəziləri haqqında isə danışmamışığıq."

... Elə bu bir neçə ayəyə diqqət edildikdə aydın olur ki, peyğəmbərin göndərilməsi yerlə və ya iqlimlə bağlı deyildir və həmin məsələ əziz kitabın üstünlüklərindəndir."

Biz də, Sədrəddin Bəlağinin bu fikirləri ilə yüzəyüz razıyıq. Əgər Tanrı hər bir xalqa peyğəmbər göndərməsəydi onda, Allahın ədalət bölgüsü pozulardı. Məntiqi baxımdan da bu belədir. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz Quran ayələri bunu təsdiq edir. Deməli, dünyada və digər areallarda yaşayan xalqlara Ulu Tanrı peyğəmbərlər göndərmişdir. Bu aksiomadır.

Yaxın və Uzaq Şərqdə yaranan qədim dinlərdən biri də Şamanizmdir. Bu din animizm dini baxışları üzərində yaranmış və formalaşaraq uzun müddət ərzində geniş yayılmışdır. Bu din sonra yaranan və genişlənən Buddizm, Xristianlıq və İslam dininin təsiri altında zaman-zaman öz təsirini itirmişdir. Öz təsirini itirməklə bərabər bu dinlərdə öz izlərini buraxmışdır. Xüsusən, Buddizm dinində. Hal-hazırda Şamanizm dini Altay türklərində və dünyanın bəzi xalqlarında qalmaqdadır.

Bu arealda yaranan bir çox dinlərin beşiyi Hindistandır. Hindistanı dinlər məskəni adlandırsaq yanlışlarıq. Belə ki, burada Veda, Brahmanizm, Caynizm, Buddizm, Hinduizm, Sniqhizm dinləri ilə yanaşı Xristianlıq və İslam dini də geniş fəaliyyət göstərir. Hindistanda yaranmış Veda,

Brahmanizm, Caynizm, Buddizm, Hinduizm dinləri çoxallahlı dinlər sayılır. Amma bunları diqqətlə araşdırdıqda görürük ki, bu dinlərin əsasında təkallahlıq, tövhid anlayışı aparıcı bir xətt kimi keçir. Burada da dinlər uzun bir yol keçmişdir, yəni təkallahlıqdan çoxallahlığa və çoxallahlıqdan tədricən təkallahlığa doğru bu xətt hərəkət etmişdir. Yazımızın amacına uyğun olaraq təkallahlıqla bağlı məqamları və oxşar paralellikləri yeri gəldikcə göstərəcəyik.

Veda dini Hindistanın ən məşhur dinləri - Brahmanizm, Caynizm, Buddizm, Hinduizm və Sinqhizm bu dinin əsasları üzərində yaranmışdır. Veda dini çoxallahlıq üzərində qurulan din olmasına baxmayaraq, eyni zamanda təkallahlı din də saymaq olar. Seyid Mahmud Əhmədi bu haqda belə yazır:

"Son Veda nəğmələrində digər allahları öz kölgəsi altına alan, vahid və müstəqil bir şəkildə təzahür edən vahid allah təqdim olunur. Yaradıcılıq və dünyanı xəlx etmək kimi xüsusiyyətlər ona aid olunur. Bu yeganə məbud "Vişkarma" yaxud "Puruşa" adlandırılır. "Vişa" hər bir şey, "Karma" isə yaradan mənasını verir. Bu iki söz birlikdə bütün məxluqatı yaradan mənasını ifadə edir. "Vişkarma" hər bir şeyi gören, yeri-göyü və ayı yaradan, dünyanı nizamlayan, bütün canlı varlıqları, insan qövmlərini idarə edəndir.

Bu mətləblər Veda ayininin iki əsas - çoxallahlıq və təkallahlıq üzərində qurulduğunu göstərir. Diqqətəlayiq məqam budur ki, prinsipcə Veda ayini tövhid, monoteizm, varlığın yeganə yaradıcısına inama əsaslanır."

Fikrimizi isbat etmək üçün Veda dininin müqəddəs kitabı sayılan "Riqveda"dən bəzi məqamları oxucuların diqqətinə çatdırıraq:

1. O hər şeyin sahibidir, nə qədər bağışlayan və mehribandır.

2. Bəlkə müqəddəs pənahında onun lütfündən bəhrələnek.

3. Nə varlıq var idi, nə də ki, yoxluq.

Nə parlaq səma görünürdü, nə də səmanın geniş tavanı yuxarıda döşənmişdi.

Onların hamısını nə örtürdü? Nə onları gizlədirdi?

Ucsuz-bucaqsız su çalası idimi?

Dərin və çatılmaz sular?

O zaman ölüm, əbədilik də yox idi

Gecə-gündüzdən bir nişanə yox idi.

Yeganə vücud təklikdə nəfəs çəkirdi.

Ondan başqa hələ bir şeyin vücudu yox idi.

Zülmət idi, qaranlığı qaranlıq bürümüşdü.

Bunların hamısı su idi və əlamətsiz.

O yeganə vücud təbiəti yandırıcı istiliyin içindən yardı.

Əvvəlcə eşq göründü, sonra əqlin mənşəyi əyan oldu.

Sonra toxumlar səpildi və qüdrətli güclər qalxdılar.

Təbiət altda, qüdrət və iradə isə yuxarıda.

Burada kimdir ki, aşkar edib haradan olduğunu desin?

Bu rəngarəng yaradılış haradan qaynaqlanır?

Allahlar özləri bir qədər gec varlıq libasını əyinlərinə geydilər.

Kim bilir bu böyük yaradılışın mənşəyi haradandır?

Ən yüksək səmalarda olan ən ali görəndir.

Bəxş edənin həyat və qüvvə sayəsi əbədidir...

O kəs ki, səma onun qüdrət nahiyəsidir.

O kəs ki, ucqar dağlar, dənizlər və cayların varlığı ondadır.

Öz qurbanlarımızla ona hörmət etdiyimiz o Allah kimdir?

O kəs ki, yeganə və bütün allahların fəvqündə olan Allahdır...

Əql sahibləri vahid Allaha müxtəlif adlar qoyurlar.

Onu Aqin, Mitra və Varuna adlandırırlar."

Elə bu parçalara söykənərək deyə bilərək ki, hər şeyin və sonradan yaradılan tanrıların, tanrıçılığın fəvqündə yeganə, tək Allah durur. Onu qeyd etmək gərəkdir ki, Veda dinində allahların sayı artdıqca, onlara verilən qurbanların sayı da artırdı. Buna görə də, Miladdan öncə 8-9-cu yüzilliklərdə Veda ayininin ruhaniləri özlərini xilas etmək və tanrıların güclənməsi üçün çoxsaylı allahlara sitayişdən, onların hüsurunda qurbanlıq kəsməkdən vaz keçərək, bütün əşyaların vəhdətinə inam yaratmağa meyl etdilər. Eyni zamanda öz nüfuzlarını artırmaq üçün yaranmaqda olan sinfi quruluşun formalaşmasını sürətləndirmək üçün sinfi təbəqənin kastalarını yaratdılar. Və təbəqələşmədə dini ruhanilər - brahmanlar ən yüksək ictimai mövqə sahibi oldular.

Brahmanizm dinin əsas ideoloji prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Brahmana etiqad.

2. Atməne etiqad.

3. Karma

4. Tənasux

5. Mukşa (nicat yolu)

Bu ideolojiyaya görə Brahman - Allah tərəfindən insana - Atməne bəxş edilmiş ruh insanın bu dünyadakı əməllərindən asılıdır. Belə ki, insan çirkin işlərlə məşğul olmazsa, xeyirxah işlər görərsə, bir sözlə əməli-saleh olarsa, o öləndən sonra onun ruhu brahmana qovuşar və əbədi rahatlıq tapar. Əgər insan şər işlərlə məşğul olarsa,

onun ruhu ya heyvan, ya insanların cisminə keçərək yenedən həyat sürəcək və əzab-əziyyətlərə qatlaşacaqdır. Çox güman ki, burada söhbət bizim arealda Allah tərəfindən yaradılmış ilk insan Adəmə üfördüyü və verdiyi müqəddəs ruhdan gedir.

Mətləbdən uzaq düşmmək üçün Upanişadda (Brahmanların dini kitabı) brahmanın necə təqdim olunmasını və onların ideologiyasının əsas prinsiplərini nəzərdən keçirək:

"- Odur fənaya uğramayan əbədi Allah! Elimli, hər yerdə olan və dünyanın göstəricisi! Odur aləminin hökm verəni!"

"- O, vahid və sonu olmayan fərd aləmi yuxudan oyatdı." "- Əslində dünyanın əvvəlində brahman idi. Onun dörd tərəfdən heç birində ucu-bucağı yoxdur; ruhu sonsuz bir zəttir ki, doğulmamışdı və aqlın gücü ilə dərk oluna bilməz. O, göyün, kainatın ruhu idi və dünya fənaya uğradığı vaxtda (qiyamət günü - Mir Yəhya Yusifli) yalnız o qalacaqdır. O, aləmi sonsuz göylərdə oyatdı və nəticədə hər şey ona qovuşub yox olur. Odur şəfəq saçan parlaq günəşin kütləsində yanar bir od, tüstüsüz alov kimi nur ələyir! Onun hərərəti ilə qidalar mədəyə gedir. Buna görə onu atəşdə, qəlbə hazır, günəşin daxilində mövcud adlandırırlar."

"- O həm sabitsiz, həm də səyyar, həm uzaqdır, həm də yaxın... O şimalda, cənubda hər bir yerdədir. Bütün çaylar okeanlardan qaynaqlanıb yenedən ona qayıtdığı kimi, hər bir şey brahmandan yaranır və ona qayıdır."

"Mənim qəlbimin daxilində olan ruh - düyü dənəsindən, yaxud buğda dənəsindən, yaxud xardal dənəsindən, yaxud ərzən dənəsindən, yaxud ərzən dənəsinin məğzin-

dən daha kiçikdir. Qəlbimin içindəki ruh yerdən-göydən, səmadan və bütün dünyadan əzəmətlidir. Bu mənim qəlbimin daxilində olan brahmandır!"

"Həyatlarında gözəl və bəyənilən əməl sahibi olanların ruhları ölümdən sonra pak və bəyənilən bətdə bir brahman. (bu dində ictimai sistemin ən yüksək təbəqəsi) qadının, yaxud da kşatriyə (ictimai sistemin ikinci təbəqəsi) və yaxud da visiyə (ictimai sistemin üçüncü təbəqəsi) qadının bətnində özünə yer tapır. Amma şər işlər görən şəxslərin ruhları isə çox bəyənilməz bətnlərdə yerləşir (cəmiyyətin ən aşağı təbəqəsi və heyvanların)."

"- Daha ali elm-azadlıq elmi atməndə (yaxud insan varlığının həqiqəti və ruhu) bütün maddi meyillərdən və varlığı tələb edən şəraitlərin hamısından azad olmaqdır. İnsan bu məqama yetişməklə müşkaya, yəni nicat və qurtuluş yoluna çatacaq, atmə - brahmanın bir olmasını dərk edəcəkdir. Bu zaman vəhdətin şadlığında, əzəliyyət və əbədiyyət nəticəsində qərq olacaq, aləmdəki daimi dəyişiklərdən və köçmələrdən samsarın qeyri - ixtiyari həyat dəyişmələrindən həmişəlik xilas olacaqdır."

Brahmanizm yaratdığı "kasta" təbəqəli quruluşu və brahmanların xüsusi imtiyaz sahibi olub yalnız onların fə-naya - daxil olacağı yeni dinin yaranmasına səbəb oldu. Bu yeni din Caynizm adlanır. Onun banisi Natapute Vard-mne idi və sonra onun ardıcılıarı onu "Mahavira" - yeni böyük pəhləvan adlandırdılar. O, bizim eradan öncə 599-cu ildə şah ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, race oğlu da olmasına baxmayaraq, həqiqəti tapmaq üçün 12 il çölləri, düzləri dolaşmış sufi həyat tərzini keçirmişdir. Asketik həyat tərzinin 13-cü ilində o haqqı dərk etmişdir və hinduslar ona bu durumda "caynizmeh", yəni qalib və fəteh

ləqəbi verdilər. Çünki, o bu mərhələdə uğurun son həddinə çatmış, bütün maddi və dünyəvi bağlılıqları özündən uzaqlaşdırıb bilmişdir. Və o, nəhayət ki, ardıcıl ölüm və doğumların, tənəsüxün əzab - əziyyətindən azad ola bilmişdi.

Çaynizm dininə görə varlıq aləmi iki növ gerçəklikdən yaranmışdır:

1. Ruhi subyektlər, yaxud civa adlanan ruh.

2. Maddə və onun aciva adlanan bütün formaları.

İnsanların ruhu acivadan, yeni maddi aləmdən əzab-əziyyət çəkir. Onlara görə bu əzab-əziyyətdən qurtulmanın yeganə yolu insanın bütün duyğu, emosiya və istəklərdən uzaqlaşmasından, maddi aləmlə heç bir formada əlaqə və bağlılığı olmamasından ibarətdir. Bu yolla tənəsüxün, davamlı doğum və ölümlərin əzabından xilas olaraq əbədi qələbəyə və qurtuluşa nail ola bilir. Məqsəddən uzaqlaşmamaq üçün qisasca demək olar ki, Çaynizm dininin təlimləri asketik xarakter daşdığına görə, bu din o qədər geniş vüsət ala bilmədi. Bu dinin təlimləri yox təliminin əsasını təşkil edir. Məhz elə buna görə də, yoqların çoxusu Çaynizm dinini qəbul edənlərdir.

Çaynizm dini özündən sonra yaranmış Budda dininin yaranmasına stimül verdi.

Budda dininin banisinin əsil adı Siddharta'dır. Onun həyat tərzi Mahaviranın həyat tərzinə çox oxşayır. Belə ki, təqribən Miladdan öncə 560-cı ildə Siddharta race ailəsində anadan olmuşdur. Ata-anasının yeganə övladı olduğu üçün naz-nemət içərisində böyümüş və 19 yaşında evlənmiş sonra Çaynizmin banisi Mahavira kimi taxt-tacdan və ailədən imtina edərək, həqiqəti dərk etmək, tapmaq üçün uzun müddət zahidlik etmişdir. Siddharta uzun

axtarışlardan, dərin düşüncələrdən sonra belə nəticəyə gəlmişdir ki, nicat və qurtuluşa çatmaq yolunda ən böyük əngəl, sədd və insanın bütün bədbəxtliklərin səbəbi onun nəfsani istəkləridir. Yəni insani kamal və qurtuluş, haqq yolundan azdıran həvayi nəfsdir. Bu istəklərdən qurtulmağın yolu nəfsani istəklərin normadan artıq olmamasıdır. Belə ki, əzab-əziyyət, sevinc-şadlıq istəkləri eyni olmalıdır. O, bu həqiqəti tapdıqdan sonra dərk edir ki, fəna mənzilinə - nirvanaya yetişib. Buna görə də onu "budda", yəni "elm nuru ilə parlayan" adlandırırlar.

O, Budda dinini dörd mərhələ və səkkiz prinsip üzərində qurur. Onun dininin əsasını dördüncü mərhələ ehtiva edir. Yəni, istəkləri zərərsizləşdirmək, əzab-əziyyətlərə son qoymaq üçün mötədil (orta) bir yol seçmək gərəkdir. O nə sırf təfəkkür və düşüncəyə, nə də tam asketizmə, rahibliyə söykənməlidir. Məhz elə buna görə də bu din tezliklə genişlənilib Hindistanın sınırlarını xeyli aşdı.

Buddizm dini də digər dinlər kimi məzhəblərə bölündü: "Mahayana" və "Hiniyana".

"Mahayana" - "böyük çarx", "hiniyana" isə - "kiçik çarx" mənasını daşıyır.

Bildiyiniz kimi Buddizm dini də çoxallahlı din sayılır. Amma bu dində də təkallahlıq elementləri özünü göstərir, xüsusən Mahayana məzhəbində onların əqidəsinə görə Budda (həqiqi və məşhur Budda) ilk və ya axırınıc Budda deyildir. Ondən öncə də sayılan 24-ə çatan buddalar olmuşdur və ondan sonra da buddalar olacaqdır. Sonradan gələn buddalar ilkin buddanın təcəllisindən başqa bir nəsnə deyildir. İlk Budda Brahmanizmdəki Brahmaya bənzəyir. İlk Budda kimsə tərəfindən yaradılmamış, öz-özünə əmələ gəlmişdir. O, həmişə nirvanda da və mütləq nürda-

dır. Qalan buddaların hamısını O yaratmışdır və onun məxluqlarıdır. Bu məzhəbin inamına görə Sətvəbudda adlı böyük budda gələcək və bəşəriyyəti əzab-əziyyətdən, qəm-qüssədən xilas edəcəkdir.

Buddizm dini genişləndiyi və şöhrət tapdığı bir zamanda Brahmanizm dininin brahmanları bu dini (qədim hinduizm) dinini dirçəltmək üçün dində bir çox islahatlar apardılar və güzəştlər dini sayılan hinduizm dinini yaratdılar. Tədricən aparılan bu dəyişiklər nəticəsində çoxsaylı allahları kənara qoyaraq üçlük tanrılara inandıqlarını ortaya qoydular. Üçlük təşkil edən bu tanrılar trimurti adlanırdı.

Bunların adları aşağıdakılardır.

1. Brahma - yeni yaradan tanrı;

2. Vişnu - yeni qoruyan tanrı;

3. Şiva - yeni məhv edən tanrı.

Seyid Əhməd Mahmudi "Dinlərlə tanışlıq əsərində bu üç tanrı haqqında yazır:

"Bilməliyik ki, hinduizmdən əlavə başqa məktəblərdə də uç məbuda, yaxud üç həqiqətə etiqad bəslənilir. Qədim Misirdə "Ozirs", "Əniris" və "Huros" adlanan üçlük tanrının Flutin" fəlsəfəsində qədim və əsildən ibarət olan üç həqiqəti xristianlıqdakı üçlüyün (ata, oğul və müqəddəs ruh) tao ayinində isə səma, yer və insan həqiqətlərini üç məbudun nümunələri kimi qeyd etmək olar.

Əlbəttə, müxtəlif məktəblərdə üç həqiqətə, yaxud üç məbuda etiqad bəslənilməsinin eyni mənşədən qaynaqlanması və ya bu məsələnin sırf təsadüf olması dəqiq məlum deyil.

... Hinduizmin ardıcılları, varlıq aləmində üçlük tanrılarının dünyanın işlərini birgə idarə etməsinə inanırlar."

Hindusların əqidələrinə görə bütün varlıqların yaradıcısı Brahmadır. Onun işi yalnız dünyanı yaratmaqdır, dünyanı, kainatı idarə etmək, qoruyan tanrı Vişnunun üzərinə düşür. Şiva isə ölüm və yoxluq allahıdır. Bizim diqqətimizi cəlb edən bir məqam da qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, hindusların inamına görə qoruyucu tanrı Vişnu insanları xilas etmək üçün doqquz dəfə müxtəlif sürətlərdə gəlmişdir və ya təcəlli etmişdir. İlk dəfə hindusların Nuhu sayılan Manoya kiçik bir balıq sürətində təcəlli etmiş və sonra ona dəhşətli bir tufanın olacağını xəbər vermişdir. 9-cu dəfə isə, Qautama - Budda şəklində zahir olacaqdır. Görünür, bu iki dinin arasında yaranmış ayrılığı sənəgtiməyə və buddistlərlə hindusların dinc yanaşı yaşamasını təmin etmək üçün yaradılmışdır. Eyni zamanda hinduslar inanırlar ki, Vişnu sonuncu dəfə "Kalki" şəklində ağ atın belində və əlində qılınc zühur edəcək və bəşəriyyəti zülmədən, ədalətsizlikdən xilas edəcəkdir.

Seyid Əhməd Mahmudi haqlı olaraq hinduizmdə çoxallahlığın və saysız - hesabsız tanrıların yaranmasını belə əsaslandırır. O yazır:

"Keçən dərslərdə qeyd olundu ki, ümumiyyətlə hinduizm məktəbi kompromis və güzəşt ayinidir. Çünki bu ayin camaatla qarşıdurmaya icazə vermir və bu zəmində hamı ilə mülayim davranmağı öz devizinə çevirmişdir. Buna əsasən də, məzhəbin ardıcıllarının hər biri öz hiss, zövq və istəklərinə uyğun məbudlarda əlaqə yarada bilmişlər. İnsanların təfəkkür tərz, hissləri adətən bir-birindən fərqləndiyinə görə həyatdakı hər bir iş, xilqət aləmindəki təbii dəyişikliklər və fenomenlərin hər biri üçün təcridən müəyyən bir məbud nəzərdə tutmuşlar. Sadə hindusların eti-

qadlarında saysız-hesabsız məbudların yaranmasının səbəbi, rəmz və sirri də bundadır."

Başqa bir yöndən də bütlərin belə çox olması hindusların müqəddəs Mano qanunu ilə bağlıdır. Belə ki, bu qanun brahmani insanın xəlq edilməsində Allahla bərabər tutur və onun anadan ilahi qanun insan bədənində təcəssümü sanır. Buna görə də brahmanlar müqəddəsləşdirilir və tədricən bir çoxu ilahiləşdirilərək tanrı səviyyəsinə və ya məqamına yüksəldilir.

İslam dininin Hindistana ayaq açması, daha doğrusu, Böyük Moğollar (türk) dövlətinin yaranması nəticəsində hinduizm və digər dinlərdə islahatlar aparılmasının əsası qoyuldu. Brahman Dayananda Sarasvati tərəfindən əsası qoyulan Arya Samac məzhəbi hinduizm dinində bir çox islahatlar apardı. Yəni o, Vedaların büt və heykəllərə pərəstiş etməyi düzgün saymadığını və Veda dövründə məbədlərdə bütlərə sitayişin olmadığını önə çəkdi. Həmçinin dul qadınların diri-diri yandırılması və azyaşlı uşaqların zorla evləndirilməsinə qarşı çıxıb və bu haqda qədim vedalarda heç nə deyilməsini vurğuladı. Bununla bərabər bu məzhəbin əsas prinsipindən biri də budur ki, Hindistan əhalisinin çoxusunu hinduslar təşkil etdiyindən burada yaşayan müsəlman və xristianlar hindus qanunları əsasında yaşamaq istəməsələr bu ölkəni tərk edə bilərlər. Buradan da aydın olur ki, arya-samac məzhəbi digər dinlərə qarşı yaradılmış irğçi bir məzhəbdir və indiyədək Hindistanda baş verən qanlı münaqişələrin çoxusunu bu məzhəbin ardıcılıları həyata keçirmişdilər və keçirməkdədilər.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu qanlı toqquşmalara son qoymaq üçün bir çox hindus alimlər İslam dinini öyrənib bu iki din arasında birlik və əlaqələr yaratmaq

üçün ortaq məqamları tədqiq edib araşdırmağa başladılar. Bu alimlərdən Nandiv, Ravidas və Kəbirin adını çəke bilərik. Bunların içərisində Kəbir çox önəmli yer tutmuşdur. O, İslam dini ilə hinduizmi sintez edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, Allah təkdir və tanrıların heykəllərinə, bütələrinə sitayiş etməyi pisləmiş və göstərmişdir ki, Tanrı bunların hamısından ucadır. Allah öz bəndələrinə haqqa doğru getməyi, pis əməllərdən çəkinməyi, xeyir işlər görməyi və özlərini paklaşdırıb saflaşdırmağı buyurmuşdur. Hər kəs səmimi qəlblə, sədaqətlə yeganə olan Allaha ibadət etsə, karma qanundakı əzab-əziyyətlərdən xilas və ardıcıl doğumlar dövrü çarxından çıxacaqdır. Amma hər bir şəxsin nicata çatması üçün bir müəllimin yol göstərməsi vacibdir. Pənyerli ləhcəsində buna - müəllimə - "quru" deyilir.

Kəbir yeni din yaratmaq düşüncəsində olmamışdır. Amma onun şagirdi Nanak müəlliminin fikirlərini, işini davam etdirərək yeni dinin - sinqh dinin yaranmasının əsasını qoydu.

Nanak 1469-cu ildə Pəncab əyalətinin Talvandi kəndində dünyaya göz açmışdır. O da öz sələfləri kimi arvadını və uşağını buraxıb meşələri və çölləri dolanıb haqqa çatmağın yollarını arayır. O, vaxtının çoxunu təfəkkür və meditasiya ilə müşaiyyət olunan astekizm həyat tərzini keçirmişdir.

Nəhayət, bir gün o, yuxuda Allahın hüsurunda olur. Cənnət içkilərindən bir cam doldurub onu verirlər və gözəl bir təzədə qəbul edir. Sonra Allah ona deyir: "- Mən sənini ləyəm. Səni və sənini adını qəbul edən hər bir şəxsi xoşbəxt etdim. Qalx ayağa, get və mənim müqəddəs adımı zıkr etməyi əmr et. Tərki-dünyalıqda möhkəm ol və həmi-

şə məni xatırla! İsmətli olmağı, cismən təmizliyini, Allaha ibadəti və dünya barədə düşünməyi özünə peşə et. Mənim adım Allahdır, birinci brahmayam, sən də ilahi "quru"san."

Bu müraciətə cavab olaraq o, belə bir nəğmə oxuyur:

"- Allah birdir və onun adı haqdır. Yaradan qəzəbdən uzaq, qorxmaz, təmiz, qəyyum, böyük və mehribandır. Haqq əzəldən mövcuddur və əbədiyyətə qədər olacaqdır. Ey Nanak! O olub, var və olacaqdır."

Nanak bundan sonra meşədən çıxdı və şok içərisində olduğu bir gündən sonra özünün məşhur kəlamını bəyan etdi: "- Hindu və müsəlman yoxdu." Bu, o deməkdir ki, Allah qarşısında yalnız insan var.

Beləliklə öz dinini - Siqh dinin yazmaq və təbliğ etmək üçün səfərə çıxdı və bu ayinin ilk ardıcılı sayılan qulluqçusu Mərdani özü ilə götürdü. Mərdan Siqh dinini qəbul edənə qədər müsəlman idi.

Nanakın özü şair olduğuna görə çağırışlarının çoxunu şeir və nəğmə şəkilində söyləyirdi. O, şeir və ya nəğmə oxuyanda qulluqçusu Mərdan rübab çalırdı. Bu iş adamların diqqətini özünə daha tez çəkirdi. Nanak hətta geyimini də sintez etmişdi, yarı müsəlman, yarı hindli geyimində. O hər yerdə Allahın vahidliyini, təkliyini təbliğ edirdi. Onun təbliğatı səfəri 12 il çəkdi. Nanak daha çox bu cümləni vurğulayırdı: "- Mən bu əsərdə insanlara yol göstərmək üçün zühur etmişəm. Mən bütün fərqləri inkar edir və yalnız bir olan Allaha pərəstiş edirəm. Mənim tanıdığım Allah hər yerdə asimanlarda və yerdə, hər tərəfdədir." Quru Nanak 1539-cu ildə vəfat etmişdir. O, ölməmişdən öncə öz yerinə rəhbəri yaxşı şagirdlərindən biri olan Anqadi təyin etmişdir. Onuncu quru olan Qovind Siqh so-

nuncu quru olmuşdur və ölümündən qabaq ardıcılılarına rəhbər olmayacağını bildirmişdir. O, 1708-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Siqh dininin əsas kitabı sayılan "Qrant"dan Allahın vahidliyini, böyüklüyünü vəsf edən bir neçə vəhyləri və ya deyimləri oxucuların nəzərinə çatdırırıq.

"Allah birdir və ondan başqa heç bir məbud yoxdur, ey mənim qardaşlarım."

"Hər kəsin çətinliyi və azadlığı sənin əmrinlədir. Heç kəsin ona müdaxilə etməyə qüdrəti çatmaz.

"- O, hər şeyi istəsə yerinə yetirər. Bir kimsə ona fərman vermir. O sultan və sultanların sultanıdır. Hər bir şey onun iradə və əmrinə tabedir."

"Ey böyük Allah sən vahidsən, amma sənin təcəssümün çoxdur." "Sən heç bir şərikin yoxdur ki, sən yanında olsun."

"Kimə ikinci Allah deyək? Heç kəs yoxdur. Bütün dünyada yalnız eyibsiz və pak vahid Allah vardır."

Bu dünyanın işləri davamsız və öteridir, yalnız dörd gün davam edir. Biz tam əminliklə bu mərhələdən keçməliyik. Bu aləm bir yuxu və xəyaldən ibarətdir."

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Siqh dinində nə İslam, nə də hinduizmə xas olan ibadət mərasimləri yoxdur. Amma onların əvəzinə dərin daxili düşüncəyə qərq olmağa, irfani seyri - süluka diqqət yetirilməsinə önəmli yer verir. Nanak bu dinin banisi və rəhbəri kimi yalnız Allaha zikr etməyi öz dindaşlarına əsas ibadət kimi tövsiyə etmişdir. O deyir: "- Ey mənim qardaşlarım! Allah-Təala barədə düşünmək yeganə dini ayin və ritualdır."

"- Hamının ən böyük vəzifəsi tək Allahın adını təkrarlamaqdır."

"- O müqəddəs adı təkrar et, onu eşit və onunla ünsiyətdə ol. Öz diqqətini Allaha yönəlt və hər nəfəs çəkəndə və hər nəfəs verəndə onun adını təkrarla ki, sənin ruhun Allah nuruna cəzb olunsun."

Siqh dininin əsas göstərişlərindən biri də quruya (müəllimə, yolgöstərənə) xüsusi ehtiram göstərməkdir. Çünki bu dini əqidəyə görə heç bir şəxs qurunun yol göstərməsi olmadan nicat və qurtuluşa çata bilməz.

Göstərdiyimiz bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Siqh dini təkallahlı, monetizm dinidir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, dünya görüşü genişləndikcə və elmi biliklərə yiyələndikcə insanlar çoxallahlıqdan islah olunub təkallahlığa doğru addımlayırlar. Siqh dini də bunun bariz nümunəsidir.

Hindistandakı dinlər və məzhəblər içərisində Brahma-Samac təriqəti özünəməxsus yer tutur. Bu təriqətin əsas 1828-ci ildə Ramnuhan Roy adlı brahman tərəfindən qoyulmuşdur. O da Mahavira, Budda və Nanak kimi həqiqəti dərk etmək üçün uzun illər axtarışda olmuş və sərgərdan həyat sürmüşdür. O, başqa ideoloji cərəyanlarla tanış olmaqla yanaşı, hind cəmiyyətində mövcud olan və cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutan minlərlə tefəkkür tərzi arasında həqiqəti aramağa, tapmağa çalışmışdır.

Ramnuhan Roy Hindistana xristianlığı yaymaq və təbliğ etmək üçün göndərilmiş missionerlərlə tanışlıqdan sonra xristian əxlaqına, dininə maraq göstərmişdir. Xristian və İslam dinini tədqiq edib araşdırdıqdan sonra təkallahlığı seçmişdir. Xüsusəndə, İslam dinindəki təkallahıq onu özünə daha da cəlb etmişdir. Və sonra təkallahığın hinduizmin müqəddəs kitablarında necə əks olunduğunu aramış, araşdırmış və vedalarda kainatın yaradıcısı, əzə-

li, əbədi yeganə Allah Brahma - Xristian və İslam dinində orta xüsusiyyətləri olduğunu tapmışdır. Məhz elə buna görə də, təriqətini Brahma-Samac adlandırmışdır.

Bu haqda Seyid Əhməd Mahmudi belə yazır: "- Buna görə də, Brahma-Samac hinduizmin təkallahlı firqəsi sayılır və onun inancları varlıq aləminin yaradıcısı və qoruyanı, əbədi ulu tanrının zatının təkliyi əsasında qurulub. Bu firqə şirkin hər növünü və çoxallahlığın simvolu olan bütlərə tanrıların heykəllərinə sitayiş, bütlərə qurban kəsmək kimi rituallarını qadağan və rədd edir... Dul qadınların ölmüş ərlərinin cəsədi ilə birlikdə yandırılması, azyaşlıların zorla evləndirilməsi və s. Qanunları tamamilə qəbul edilməz sayırdı."

"Buna görə də, Brahma-Samac firqəsi İslam, hinduizm, xristianlıq və qərb tərzi - təfəkkürlərinin, eləcə də onun banisinin şəxsi etiqadlarının sintezi nəticəsində formalaşmışdır."

Son dövrlərdə dünyada və Hindistanda geniş yayılan məzhəblərdən biri də Rama-Krişna təriqətidir. Bu təriqətin əsasını uzun illər Kali məbədinə dini xidmətlə məşğul olmuş Şiva məzhəbinin brahmanlarından biri olan Rama-Krişna qoymuşdur. O da uzun müddət Hindistanda mövcud olan bütün dinlər üzərində araşdırmalar aparmış və onların ideoloji əsaslarını öyrənmişdir. Sonra o, bununla kifayətlənməyib Xristian və İslam dinini öyrənməyə və tədqiq etməyə başlamışdır. Uzun müddət bu dinləri araşdırdıqdan sonra, bunları biri-biri ilə əlaqələndirmiş və görmüşdür ki, bütün varlığının qaynağı və baş məbudunun, yeni tək Allahın ortağ xüsusiyyətləri biri-birinə olduqca yaxındır. Daha doğrusu, biri-biri ilə səsleşir. Eyni zamanda bütün dinlər üslub və yollarının fərqli olmasına baxmaya-

raq, vahid bir prinsipdən, yəni Allahın vahidliyində eyni mövqeyə malikdirlər. Rama-Krişna bütün dinlərini ideoloji əsasını qəbul etməsinə baxmayaraq, bützlərə sitayişdən və çoxallahlıqdan yaxa qurtara bilməmişdir. Görünür, genlərinə hopmuş, qanyaddaşına yazılmış büdpərəstlik psixologiyasından qurtulmaq olduqca çətindir.

Rama-Krişnanın yaratdığı təlimdən və dini etiqaddan bir müddət keçdikdən sonra, onun şagirdlərindən biri olmuş Svami Vuvkanada adlı bir gənc müəlliminin bütün təlimlərini, qayda-qanunlarını toplayıb nizama salmış və Rama-Krişna adı ilə məşhurlaşan hərəkat yaratmışdır. Fikrimizi tamamlamaq üçün Beynəlxalq Krişna şüuru cəmiyyətinin banisi və açaryası A.Ç.Bhaktivedanta Svami Prabhupdanın "Şri İşopanişad" əsərindən bəzi parçaları oxucularımızın nəzərinə çatdırmağı məqsədə uyğun sayırıq:

I - Mantra.

"Kainatdakı bütün canlılar və cansızlar Tanrının nəzarəti altındadırlar və Ona məxsusdurlar. Ona görə də, insan öz payına düşən, həyatı üçün zəruri olan şeyləri qəbul etməli, qalan şeylərin kimə məxsus olduğunu yaxşı bilməli, artıq-tamahlıq etməməlidir."

IV - Mantra.

"Allah - Ali Şəxs daim öz məskənində olsa da, fikirdən sürətli, bütün yürürənlərdən yürürəkdir. Qüdrətli tanrıçalar belə Ona yaxınlaşa bilmirlər. O, bir yerdə dursa da, havanı və yağışı idarə edənlərə nəzarət edir. O, kamillər kamildir."

V - Mantra.

"Uca Tanrı hərəkətdədir, həm də hərəkətsizdir. O, həm çox uzaqda, həm də çox yaxındadır. O, hər şeyin daxilində, həm də xaricindədir."

"Qitada (7.20) aydın şəkildə deyilir ki, yalnız sağlam düşüncəsi olmayan adamlar tanrıçalara sitayiş edirlər. Krişna hamıya, son nəticədə, bütün başqa sitayiş yollarından və üsullardan əl çəkib özlərini yalnız Ona həsr etməyi məsləhət görür. Uca Tanrıya bu cür sarsılmaz inam yalnız günahlarının əks təsirlərindən qurtulmuş şəxslərdə ola bilər. Başqaları isə nüfuzsuz sitayiş üsulları ilə birgə maddi səviyyədə qalacaq və beləliklə, bütün yolların bir məqsədə apardığını səhvən düşünərək doğru yoldan yayınacaqlar." (səh-73)

XIV - Mantra.

"Allah - Ali Şəxs, Onun transsendental adı, eləcə də müvəqqəti maddi dünya və onun müvəqqəti tanrıçıları, adamları və heyvanları haqqında hər bir kəs mükəmməl sürətdə bilməlidir. Bunu bilən ölmə və müvəqqəti maddi kainata üstün gəlib, Allahın əbədi məskənində əbədi həyat, həzz və bilikdən nəşə alır."

XVIII - Mantra.

"Ey od kimi qüdrətli Tanrım, Sənə səcdə edib, nilufər qədəmlərinə düşürəm. İlahi, məni düz yola yönəlt. Sən mənim keçmişimi yaxşı bilirsən, məni keçmiş günahlarımla əks-təsirindən azad et, qoy onlar mənim inkişafıma mane olmasın, qoy Sənin yanına yetişə bilim."

Mantra Yoqa.

"Allah da bizim kimi şəxsiyyətdi; ruhi formaya malik olan sonsuz qüdrətli şəxsiyyət. Hər halda şəxsiyyət. Bir də axı deyilir ki, biz Allahın sürətində xəlv olunmuşuq. Bizə qarşı mehribandır və bizi sevirse, mütləq doğru yola hidayət etməlidir. Allah elə xüsusiyyətlər tələb edir ki, bütün dinlərə sitayiş edənlər səadət və nicat əhli olsun. Təkcə bir dinə pərəstiş edən insanları xoşbəxt saymaq Alla-

hın insanlara qarşı hədsiz sevgisi ilə bir araya sığmır. Başqa sözlə, dini çoxluq məsələsində ənənəvi dini nəzəriyyənin (inhisarçı baxışı) qəbul etsək, dindaxili paradoksla üzleşəcəyik. Xristianlıq təlimlərində Allah yaradan, bütün varlığın maliki, bütün insanların səadətini istəyən və hədsiz xeyirxah bir varlıq kimi göstərilir. Digər tərəfdən isə insanın yalnız İsa Məsih vasitəsi ilə Allaha mömincəsinə cavab verməsi onun üçün xoşbəxtlik sayılır. Bu o deməkdir ki, Allahın insanlara qarşı hədsiz istəyinə baxmayaraq insanların çoxu səadət payından məhrum olmuşlar. Çünki dünyaya göz açan insanların çox hissəsi ya Məsihdən qabaq yaşamışlar, ya da Xristianlıq hüdudlarından kənar qalmışdır."

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nandiv, Ravidas və Kəbirdən başlayan dinlərin ortaq məqamları yeni Allahın təkliyi, əzəli, əbədi, yenilməz qüdrət sahibi, bütün kainatın, məxluqatın yaradıcısı, və bütün dinləri n haqq din olması haqqında əsrlər boyu dini araşdırmalar XX əsrin ortalarında avropada dini pluralizm cərəyanının yaranmasına səbəb idi. Bu haqda Mail İsmayıloğlu "Dini fəlsəfi əsərində yazır:

"Dini plüralizm ilahiyyatın və din fəlsəfəsinin mühüm bəhslərindən biri sayılır. Bütün dinlərin haqq olduğunu israr edən bu cərəyanın banisi keşiş və filosof Con Hikdir. O, XX ərin ortalarında bu məsələni din fəlsəfəsində müzakirəyə çıxarmışdır. Onun plüralist görüşlər etməsinin əsas səbəbi bir çox dinlərə mənsub insanlarla həmkarlıq etməsi idi. Bu əlaqələr onu müxtəlif dinlər barədə düşünməyə vadar edir. Nəhayət, Hik xristianlıqla bağlı əqidələrdən daşınaraq, bütün dinlərə sitayiş edən insanların səadətinə çatacağına inandığını bildirdi.

Con Hik dində plüralizm nəzəriyyəsini başqa bir formada sübuta yetirmək istəyir. Burada Allahın insanlara qarşı mərhəmtli olmasına önəm verilir: Hik deyir:

"Allahın öz bəndələrini (insanları) sevməsi inanılmaz bir həqiqətdir. Əgər Allah bizə qarşı çox mehribandır və bizi sevirsə mütləq doğru yola hidayət etməlidir. Allah elə xüsusiyyətlər tələb edir ki, bütün dinlərə sitayiş edənlər səadət və nicat əhli olsun. Təkcə bir dinə pərəstiş edən insanları xoşbəxt saymaq Allahın insanlara qarşı hədsiz sevgisi ilə bir araya sığmır. Başqa sözlə dini çoxluq məsələsində ənənəvi dini nəzəriyyənin (inandırıcı baxışı qəbul etsək) dindaxili paradoksla üzləşəcəyik. Xristianlıq təlimlərində Allah yaradan, bütün varlığın malikidir. Bütün insanların səadətini istəyən və hədsiz xeyirxah bir varlıq kimi göstərilir. Digər tərəfdən yalnız İsa Məsih vasitəsi ilə Allaha mömincəsinə cavab verməsi onun üçün xoşbəxtlik sayılır. Bu o deməkdir ki, Allahın insanlara qarşı hədsiz istəyinə baxmayaraq insanların çoxu səadət payından məhrum olmuşlar. Çünki dünyaya göz açan insanların çox hissəsi ya Məsihdən qabaq yaranmışlar, ya da xristianlıq hüduqlarından kənar qalmışlar".

Bu arealda, xüsusən Çində yaranan ən böyük din "Konfusizm" dinidir. Bu din Çinin ilk dini sayılan Tao dinindən qaynaqlanmışdır. Tao dini çoxallahlı din olmasına baxmayaraq, onda da təkallahlı dinin ünsürləri özünü açıq şəkildə göstərir. Dilşünas alimlər Tao sözünü ilahi varlıq, yaxud Allah və uca zat kimi qəbul etmişdilər. Tao dininin banisi Zao Tzenin "Tao-te çinq" kitabında belə yazılır:

"- Əsil, əzəli, səmalardan və yerlərdən qabaq, son, aram, şəkilsiz, dəyişməz, ruzinin yeganə mənbəyi və hər bir şey adsız Taodur və şərh olunması mümkün deyil. O,

təsvir edilə bilməyəcək bir halda böyükdür. Tao özünün tanıtdırdığı şəxsi səmələrin altında ən şərəfətli bir şəxsə çevriləcəkdir."

"- Taoda hər bir sürətli şeyin sürətli azalar, hər bir dünyələr açılar. Taoda hər növ nur öz parlaqlığını itirər, hər bir çətinlik asan və aram olar. Tao heç vaxt qurumayan dərin bir hovuzə bənəyir ki, suyu heç vaxt çəkilməz. Əsl insanın məqsədi Tao ilə birləşməkdir. Ancaq bu məqsəd insan onun ardınca getməli və ona çatmaq zəhmət, əziyyət çəkməli olduğu məqsədlərdən deyil. Əksinə, təbiətdən əldə etdiyimiz hər bir şeyi bəyənən tərzdə istifadə etməli, lazımsız və artıq şeyləri qazanmağa çalışmalıyıq. Tao kimi başlamaq lazımdır ki, həqiqətlə dolaq. Tao təmiz və düz bir yoldur, lakin camaat yolunu azmaq istəyir. Tao bir əbədi yoldur. Bütün məxluqlar bu yoldan keçəcəklər, lakin onu heç bir şey yaratmamışdır. Çünki, onun özü yaradılışla eyniyyət təşkil edir. Tao hər bir şeydir və heç bir şey deyildir. Tao həm səbəbdır, həm də nəticə. Bütün eşyalar Taodan yaranır və Tao ilə birlikdə olub Taoya doğru qaydır."

Qısaca olaraq demək lazımdır ki, bu dinin əsas prinsiplərindən biri də Vo-Vaydır, yeni fəaliyyətsizlik və çalışmamaqdır. Bu o demək deyil ki, istənilən dünyəvi işlə məşğul olmayasan. Əksinə bu hər bir olay, həyatın təbii qanuna uyğunluqları ilə barışmaq, onun axarı ilə getmək, hər bir halda dincliyə, sakitliyə çalışmaq və ümitsizlikdən uzaq olmaqdır. Çünki hər şey Taonun əlindədir və onun iradəsindən asılıdır. O, hər şeyi öz yoluna qoyacaqdır. İnsanların bu işləri islah etməsinə və yoluna qoymasına ehtiyac yoxdur. Taonun iradəsinə qarşı çıxmaq kamala çatmağa mane olur.

Buddizmin Çində yayılıb genişlənməsi Taoizm dininin çoxallahlı olmasına təkən verdi və büdpərəstliyin artmasını sürətləndirdi. Bu haqda Seyid Əhməd Mahmudi yazır:

"Ondan sonra digər ideoloji əsaslar, o cümlədən mahayana firqəsində mövcud olan cənnət və cəhənnəm əqidəsi Tao etiqadlarına əlavə edildi. Bəlkə də onlar hinduizmin üç məbud, yaxud xristianlığın üç ruhuna təqlid edərək üçlük məbudlar yaratdılar. Bu məbudlar aşağıdakılardır;

1. Ən yüksək məqam sahibi olan imperator Zəbərçdin;
  2. İmperatorun yanında məqam sahibi olan Lao-Tze;
  3. Ruhani varlıq və səmavi ruhların başçısı olan Zinqpao.
- Bu üç məbud "üç pak göhər" adı ilə məşhurdur.

Bu minvalla hər bir dövrdə tao rahibləri bu dində məbudların və müqəddəs ruhların sayını artırmışlar. Belə ki, hal-hazırda onların sayı-hesabı yoxdur."

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Konfusizm dini Tao dininin təməlləri üzərində yaranmışdır.

Qısaca olaraq deyə bilərik ki, bu dinin banisinin əsl adı Konq-Çiyu olan Konfuzion eramızdan öncə 551-ci ildə Lo (hazırkı Şantung) əyalətində dünyaya göz açmışdı. Uşaq yaşlarında işləməyə məcbur olmuşdur. Amma tənsilini də davam etdirmiş sonra uzun müddət müəllim işləmişdir. O, 3000-ə dədər şagird hazırlaya bilmişdir. Şagirdləri onu Konq-fotze (yəni müəllim Konq) adlandırırdılar. O, öz bacarığı sayəsində yüksək vəzifələrdə işləmişdir. O, baş vəzir işlədiyi zaman ona paxıllıq edən rəqiblərinin təzyiği nəticəsində öz vəzifəsindən istefa verməyə məcbur olmuşdur. İstefa verdikdən bir müddət sonra o, özünün yaxşı şagirdlərinin bir neçəsi ilə iş axtarmaq üçün səfərə çıxır. Onun səfəri 13 il çəkir. Nəhayət, miladdan öncə Lo hökumətində yüksək vəzifə tutan şagirdinin təkidi

ilə doğma yurduna qayıdır. O zaman onun 60 yaşı var idi. O, vəzifədən imtina edir və ömrünün sonuna qədər Konfusizm dininin əsasını təşkil edən əxlaqi-fəlsəfi əsərini yazıb hazırlayır. O, dünyasını dəyişəndən sonra, onun əlaçı şagirdləri Konfusionun işini davam etdirirlər və onun əsərlərinə aid şərhlər yazırlar. Beləliklə, Konfusizm dini tədricən meydana çıxır.

Onun dininin Tao dinindən əsas fərqli cəhəti cəmiyyətdə baş verən əxlaqsızlıqları, çatışmamazlıqları, pozğunluğu həyatın axarına buraxmaq yox, onu lazımı qanunlarla aradan qaldıraraq tənzimləməkdir. Bu qanun şərti olaraq Li qanunu adlanır. Və çox keçmir ki, bu din xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq qəbul olunur.

Apardığımız bu müqayisə və paralellik göstərir ki, bu arealda olan dinlərdə Allahın vahid, əzəli, əbədi, qüdrətli, hər şeyin yaradıcısı, hər şeyi görəni, bilən və hər şeyə nəzarət edən, doğrulmayan, görünməyən, hər şeyə qadir, mehriban, rəhimli, ədalətli bir zəttir. Hər şey ondan yararır və məhv olub Ona qayıdır.

Cənnət (Nirvana) bu dinlərdə insanların ruhunun öləndən sonra fənaya uğraması, yəni Tanrıya qovuşub əbədi və mutlu qalması kimi öz əksini tapmışdır. Cəhənnəm isə insan öləndən sonra onların ruhlarının bu dünyada özlərindən daha alçaq, rəzil adamlara və hətta heyvanlara keçməsi və əzab-əziyyətdə düşməsi kimi xarakterizə olunur.

Sonrakı mərhələdə insanlar tərəfindən çoxallahlıq yaradılır və onların bütlləri yaradılaraq sitayiş obyektinə çevrilir. Tədricən yaradılan bütllərin sayı da həmin cəmiyyətin təxəyyülünə, təfəkkürünə və yaşayış tərzinə uyğun olaraq artır və onlar haqqında saysız-hesabsız miflər yararır.

Hətta dinin baniləri də zaman keçdikcə tədricən ilahiləşdirilərək allahlar səviyyəsinə qaldırılır və onlara sitayiş edilir. Nəhayət, bu saysız-hesabsız tanrılardan, allahlardan qurtulmaq üçün allahların sayı isə üçə yendirilir. Daha doğrusu, təkallahlığa doğru addım atılır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, elm yüksəldikcə insanlar savadlanıb kamilləşdikcə təkallahlığa ehtiyac duyulur və bir sıra təkallahlığa söykənən məzhəblər yaranır. Məsələn, Mahayana, Brahma-Samac, Arya-Samac, Rama-Krişna, Siqh və s. Amma bu məzhəblər də Allahın təkliyini qəbul etməklə bərabər, Allahın məbudlar şəklində təcəssüm etməsini məqbul sayılır. Görünür, bu minillər boyu adət halını almasını və insan psixologiyasına tam oturuşmasının nəticəsidir. Və buna görə də, çoxallahlıqdan qurtulmaq üçün uzun zaman kəsiyi lazımdır.

Bu dinlərin digər oxşar cəhətləri bunlardır: bu dinlərin yaradıcıları Mahivaranın (Çaynizm) Buddanın, Kama Krişnanın, Nanakin uzun müddət təxminən 12-13 il çöllərdə, düzlərdə, dağlarda, meşələrdə asketik həyat tərzini keçirməsi və haqqı-tanrını dərk etməsidir. Hər birinin şagirdlərinin olması və bu müridləri və ya ardıcılıarı vasitəsi ilə onların dininin sistem halına düşüb formalaşaraq yayılması və bu dinlərin son peyğəmbərləri olmasıdır. Bununla bərabər, həm buddizm, həm hinduizm, həm də Krişna məzhəbində insanları zülmədən, cəhəldən, ədalətsizlikdən xilas etmək üçün gələcəkdə Budda və Kali zühur edəcəkdir. Bu bizə Xristian dinində İsa Məsihinin, Şiə məzhəbində Sahibil-Zaman İmam Mehдинin zühur edəcəyini xatırladır. Hər iki aralda dünyanın su basması vardır. Yaxın və Ön Şərqi Asiyada yaranan dinlərdə xilasedici Nuh peyğəmbər, Uzaq və Şərqi Asiyada Manodur. Allah-

dan başqa hər şeyin məhv olması, yəni qiyamət gününün yetişməsi və əbədi dünyanın başlanması.

Hər iki arealda yaranan sonuncu dinlər - bəhai və siqh bu bölgələrdə yaranan dinlər arasında barışdırıcı mövqe tutular və dinlər arasında olan ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışırlar. Qəribədir ki, hər iki dində də sonuncu peyğəmbər mövcuddur. Belə ki, Çaynizmdə 24-cü Buddadan sonra gələn son Budda-Siddharta və son peyğəmbərimiz Məhəmməd (ə.s.)dir.

Ortaya belə bir sual çıxır ki, əgər Adəm və Həvva cənnət qurulandan və Yer üzünə təşrif gətirəndən sonra, niyə dünyada təkallahlıqını tam bərqərar olmadı? Axı, babamız və ilk peyğəmbər sayılan Adəm bu missiyanı nə üçün yerinə yetirə bilmədi, o ki, Allahın cənnətindən, dərğahından qovulmuşdur? Adəmin övladlarının düz yoldan sapmasına və çoxallahlığa üz tutmasının səbəbləri hansılardır.

Təbii ki, Allahın dərğahından qovulan Adəm peyğəmbər təkətanrılığı, Allahın vahidliyini öz övladlarına öyrətməli, başa salmalı və tam açmalı idi. Çünki Allahın cənnətindən gələn yeganə adam Adəm və həyat yoldaşı Həvva'dır. Atalar demişkən: "- Aşiq gördüyün çağırar."

Bu sualları qisməndə olsa, yeri gəldikcə əsaslandırılmışıq və cavablarını açıqlamışıq. İndi isə bir sıra açıqlanmayan məqamları qeyd etməyi özümüzə borc sayırıq:

1. İnsanın bətnində olan müsbət və mənfi enerji və ya yaxşı və pis-şər ruhlar. Yəni Allahın Adəmin və Həvvanın bətninə üfürdüyü müqəddəs, yaradıcı, yaxşı ruh. Eyni zamanda Allahın insanın qəlbinə girməyə icazə verdiyi İblisin pis, şər və mənfi enerjisi və ya ruhu.

2. İnsanların düşdüüyü coğrafi şərait və mühit.

3. İnsan ağılının, bilgisinin natamamlığı, azlığı və qeyri-kamilliyi.

Bizcə dördüncü səbəb Adəmin və Həvvadan qabaq Yer üzündə yaşayan insanların onların övladları ilə qaynayıb-qovuşmasıdır.

Ayətullah-Üzma Məkarim Şirari və Ayətullah Cəfər Sübhani "Dini suallara cavablar" kitabında bu məsələni belə açıqlayır:

"Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Adəmin övladları Adəm nəslindən əvvəl mövcud olmuş insan nəslinin nümayəndələri ilə evlənmişlər, Allah-Təalanın mələklərlə söhbətində məlum olur ki, Adəm və Həvvadan qabaq Yer üzündə insanlar olmuşdur."

Son elmi tədqiqatlar və araşdırmalarda bunu təsdiq edir. Bu tədqiqatlara görə şüurlu insanlar sayılan Home sapineslər təxminən 35-40 min il bundan öncə, özlərindən öncə sayılan ilkin insanlar Nedartallarla aralarında olan ilgilərlə bağlı bir neçə nəzəriyyə vardır:

1. Bunlar bir-biri ilə ünsiyyət yaratmış, tədricən bir-birinə qovuşmuş və assimliyasıyaya uğramışdılar.

2. Şüurlu və ağıllı insanlar Nedartallarlı öz ağıllarının gücünə tədricən məhv etmişdilər.

3. Şüurlu və ağıllı insanlar Nedartallarlı sıxışdıraraq, tədricən münbit torpaqlardan çıxarmış və onlar üzleşdikləri əlverişsiz şəraitdə müxtəlif xəstəliklərdən və digər səbəblərdən məhv olub tarixin səhnəsindən silinmişdilər.

Bu nəzəriyyələrin hamısı ilə razılaşımaq olar. Görünür, sayları az olan Home sapineslər - Adəmin övladları ilkin insanlar Nedartallarla ünsiyyətə girmiş, onlarla ailə qurmuş və saylarını artırmışlar. Zaman keçdikcə, sayları artıqca bəzi tayfalara hücum etmiş və onları ya məhv et-

miş, ya da yaşadıkları yerlərdən çıxarmağa nail olmuşdular. Şübhəsiz ki, bu qədim tayfaların qızları ilə evlənən ağıllı insanlardan bir çoxu onların içərisində yaşamış, onların adət-ənənələrini mənimsəmiş və bir sıra dini inanclarını qəbul etmişdilər. Çox guman ki, onların çoxallahlığı qəbul etməsinin bir səbəbi də, bu insanlarla qaynayıb-qarışması nəticəsində meydana çıxmışdır. Hal-hazırda Avstraliyanın, Amerikanın və dünyanın digər bölgələrində sivil cəmiyyətdən aralı düşmüş, ucqar yerlərdə, keçilməz cəngəlliklərdə qrup halında yaşayan geyimsiz-gecimsiz adamlar bunu bir daha sübut edir. Belə ki, onların həyat tərzini, yaşayışı on min illər bundan öncəki həyat tərzindən uzağa gedə bilməmişdir.

Hər iki arealın ən oxşar cəhətlərindən və cizgilərindən biri də insan cəmiyyətinin nizamlanması və yaxşı yaşaması üçün dinlərdə qoyulan əxlaqi qayda-qanunlar və davranışlardır. Bunlardan bəzilərinin yeri gəldikcə qeyd etmişik. Demək olar ki, bunların çoxusu eyniyyət təşkil edir və üst-üstə düşür. Bunların əsas ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Ata-anaya və böyüklərə hörmət.
2. Oğurluq etməmək.
3. İçki (spirtli) içməmək.
4. Böhtan, iftira deməmək.
5. Yalan danışmamaq, ikiüzlülük edib ara vurmamaq.
6. Zina etməmək.
7. Qonşularla yaxşı davranmaq.
8. Özünə rəva görmədiyini başqasına rəva görməmək.
9. Xeyirxah olmaq, şər və çirkin, pis işlərdən uzaq olmaq.
10. Yetim-yesirə, yoxsullara kömək etmək.
11. Mərhəmətli və şəfaqətli olmaq.
12. Qumar oynamamaq.

13. Quldurluq edib başqalarının malını qəsb etməmək.
14. Qəsdən, nahaq yerə adam öldürməmək.
15. Ədalətli olmalı və adamlara zülm etməmək.
16. Canlı heyvanları incitməmək və öldürməmək.
17. Tamahkarlıq etməmək, israf etməmək.
18. Çəkiddə, ölçüdə düz olmaq və insanları aldatmamaq.
19. Xəsislik etməmək.
20. Sələm verməmək.

Bu siyahını uzatmaq da olar. Təbii ki, sonuncu və mükəmməl din olan İslamda bunlar daha dəqiq, daha düzgün və insanların sosial təminatını təmin etmək və hüquqları hər tərəfli ölçülüb biçilmişdir.

Dediklərimizdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, dinin əsas mahiyyətində birinci Allaha iman, ikinci Onun nazil etdikləri kitablarda buyurduqları düzgün əməllərə və xeyirxah işlərə, daha doğrusu, yuxarıda qeyd etmiyiz əxlaqi prinsiplərə, normalara əməl etmək durur. Bununla bərabər Allaha ibadət - namaz qılmaq, oruc tutmaq, qurban kəçmək, dua etmək kimi məsələləri də yerinə yetirmək gərəkdir.

Təbii ki, ibadətlə məşğul olmamaq insanın Allaha inamını və Onun qarşısındakı məsuliyyəti, görevi azaldır. İnam, məsuliyyət azaldıqca şeytanın insanın qəlbinə yol tapması asanlaşır və şeytan onu tezliklə haqq yoldan sapdırır. Beləliklə, insan şeytanın, yəni öz nəfsinin quluna çevrilir.

Bu oxşar cəhətlər və eyniyyət təşkil edən məqamlar dünyada dinlərin bir sistem olduğunu ortaya çıxarır. Sadəcə olaraq, Tanrının hər hümməti üçün göndərdiyi peyğəmbərlər coğrafi mühitə, iqlimə və dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan xalqların dünyagörüşünə, xarakteri-

nə, düşüncəsinə, tefəkkürünə, təxəyyülünə və psixologiyasına uyğun olaraq öz missiyalarını yerinə yetirmişdilər.

Maraqlısı budur ki, hansı xalqın nəyə daha çox meyilli olması və həmin şeyin onu haqq yolundan çıxarmağa sövq etməsi Tanrı tərəfindən xüsusi vurğulanır və yasaqlanır. Məsələn, genində oğurluq, əyyaşlıq və ya rəhimsizlik, qəddarlıq və s. kimi xüsusiyyətlər daha çox olan xalqlara bunlardan gen durmaq tövsiyə olunur və bir qanun kimi buyrulur.

İkinci bölüm

Kitabın birinci bölümündə apardığımız araşdırmalara görə insan cəmiyyətinin nizamlanması və yaxşı yaşaması üçün dinlərdə qoyulan əxlaq qayda-qanunları və davranışları bir çox məqamlarda eyniyyət təşkil edir və üst-üstə düşür. Bir daha bu əsas prinsipləri qeyd eləməyi məqsəddəuyğun sayırıq:

1. Ata-anaya və böyüklərə hörmət.
2. Oğurluq etməmək.
3. İçki (spirtli) içməmək.
4. Böhətan, iftira deməmək.
5. Yalan danışmamaq, ikiüzlülük edib ara vurmamaq.
6. Zina etməmək.
7. Qonşularla yaxşı davranmaq.
8. Özünə görmədiyini başqalarına rəva görməmək.
9. Xeyirxah olmaq, şər və çirkin, pis işlərdən uzaq olmaq.
10. Yetim-yesirə, yoxsullara yardım etmək.
11. Mərhəmətli və şəfaətli olmaq.
12. Qumar oynamamaq.
13. Quldurluq edib başqalarının malını qəsb etməmək.
14. Qəsdən, nahaq yerə adam öldürməmək.
15. Ədalətli olmalı və adamlara zülm etməmək.
16. Canlı heyvanları incitməmək və öldürməmək.
17. Tamahkarlıq etməmək, israf etməmək.
18. Çəkiddə, ölçüdə düz olmaq və insanları aldatmamaq.
19. Xəstəlik etməmək.
20. Sələm verməmək.

Bu qayda-qanunların özü də göstərir ki, Allah birdir, Allah vahiddir. Çünki bu qayda-qanunların eyniyyət təşkil etməsi və bir sistem halında bəşəriyyətə peyğəmbərlər

vasitəsilə göndərilməsi Allahın vahidliyinin məntiqi təsdiqidir.

Biz bölümdə bu əxlaqi dəyərlərin bəşəriyyət üçün Allah tərəfindən göndərilməsinin hansı məqsəd daşdığını və bu dəyərlərin insan həyatında, yaşayışında, psixologiyasında tutduğu məqamları və törətdikləri fəsadları, eyni zamanda bu fəsadları yaradan şəxər qüvvənin gətirdiyi bəlaları açıqlayacağıq. Bu əxlaqi dəyərləri açıqlamamışdan öncə «Əxlaq» sözünün mənasını bilmək gərəkdir. Abdulqadir Xaliq «İslamda ədəb qaydaları» kitabının 27-ci səhifəsində yazır:

«Əxlaq» ərəb sözü olub «Xulq» və ya «Xuduq» sözünün cəm formasıdır. «Xuluq» isə insanın ruhundakı «xasiyyət, xarakter» dediyimiz xüsusi bir hal olub «təbiət» və «səciyyə» mənalarına gəlir. Belə xüsusiyyət ya xeyirli bir nəticə verir, ya da xeyirsiz və zərərli olur. Əxlaqın müxtəlif tərifləri arasında ən geniş yayılan belədir:

«Əxlaq» insan nəfəsində olan elə bir xüsusiyyətdir ki, hərəkət və davranışlar düşüncə baxımdan heç bir məcburiyyət olmadan həmin xüsusiyyət sayəsində üzə çıxır».

Məşhur ingilis alimi Samuel Smaylz gözəl əxlaqi dəyərlərə yüksək qiymət verir və bu əxlaqi dəyərlərə malik olan insanları belə dəyərləndirir:

- «Əxlaq dünyanı hərəkətə gətirən ən böyük qüvvədir. Əxlaq, insaniyyətin həqiqi tərfi olduğu üçün ən gözəl surətdə özünü biruzə verdikdə insanın təbiətini həyatın bütün sahələrində uğur və müvəffəqiyyətə nail olan və nisbi üstünlüyə malik olan şəxslər başqalarının diqqətini özlərinə cəlb edir və onların hörmət və ehtiramını qazanırlar.

Bütün gözəl xüsusiyyətləri özlərində cəm etdikləri üçün başqalarına örnək və nümunə olurlar. Əgər onlar bu dünyada olmazlarsa, yaşamaq qeyri-mümkün bir hala çevrilər. Bəşəriyyət haqq və təqvaya hidayət edən bu şəxslər nur tək onların yoluna işıq saçır və səadətə çatmağa səbəb olurlar. Bunun üçün də onlara hər bir şəxsin hörmətlə yanaşması onun insanlıq borcudur. Cəmiyyət nə qədər ki, gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərə yiyələnməyib, hüquq və siyasi ixtiyarları nə qədər geniş olsa da belə, yenə də tərəqqi və irəliləyişə nail ola bilməz və əgər hər hansı bir millət azad və başıuca yaşamaq istəsə heç də hökmən geniş əraziyə malik olmamalıdır. Çünki geniş əraziyə malik olsa da, bəzən təkamül üçün lazım olan şəraitdən mərhum olur. Əxlaq və mənəviyyatdan mərhum olan hər hansı bir millət isə tez bir zamanda zəifləyərək süquta uğrayır».

Dinlərin hamısında ilk insan övladının Allah tərəfindən yaradılması və yer üzünə göndərilməsi öz əksini tapmışdır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, ilk insanın – Adəmin Allahın mələklərindən olan İblis tərəfindən aldadılmış və Adəm arvadı Həvva ilə birlikdə Cənnətdən qovulmuşdur. Bununla bərabər İblis Adəmə səcdə etmədiyinə görə Allahın dərğahından qovulmuşdur. Və İblis Allaha etdiyi xidmətləri qarşılığında Allahdan xahiş etmişdir ki, ona Qiyamətə qədər ömür və insanların qəlbinə girməyə icazə versin. Allah onun xahişini qəbul edir. Beləliklə, Adəm dünyaya Allahın onun bədəninə üfürdüyü öz ruhu ilə, yeni – yaradıcı qüvvəsi və xeyirxah işlər görmək amacı ilə gəlir. İblissə onu xeyirxah işlərdən çəkəndirmək, fitnə-fəsad törətmək və şər işlərə yönəltmək məqsədi ilə

gəlir. Buradan ortaya belə bir sual çıxır ki, nə üçün Tanrı belə edir?

Bizcə bu, Allahın insan cəmiyyətinin yaşayıb inkişaf etməsi üçün yaratdığı mükəmməl bir sistemdir. Fəlsəfi dillə desək: bu «əskiliklərin ziddiyyəti və vəhdəti» qanunundan başqa bir şey deyildir. Deməli, yer üzündə ziddiyyət və rəqabət olmadan inkişaf və təkamül ola bilməz. Bunlar bir-birini tamamlayır. Şübhəsiz ki, Allah bunu hələ Adəmi xəلق etməmişdən xeyli qabaq proqramlaşdırmışdır. İblis kimdir ki, hər bir şeyə qadir Allahın sözündən çıxsın və yaxud nə edəcəyini gizlədə bilsin. Quranı Kərimin «Bəqərə» surəsinin 33 ayəsində deyilir:

«Mən sizin aşkar etdiyiniz və həm də gizlətdiyiniz şeylərin hamısını bilərəm».

Böyük din alimi Əllamə Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai «İnsan dünyadan əvvəl» kitabında çox haqlı olaraq belə yazır:

«Deyilən müqəddimələrdən sonra aydın olur ki, insanın dünyadan əvvəlki seyri və oradan da dünya aləminə gəlməsi, bu arada müxtəlif yaradılış mərhələlərini qət etməsi, gəlməsi, bu arada müxtəlif yaradılış mərhələlərini qət etməsi, hamısı ilahi hidayət proqramı əsasında. Adəmin də ilk olaraq cənnətdə olması, daha sonra onun xanımını və İblisin birlikdə düşmələri, hamısı deyilən ümumi və ilahi hidayət ilə əlaqəlidir. Bütün bunlar insan üçün nəzərdə tutulmuş mənəvi inkişaf proqramıdır. Səh. 139.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əxlaqi prinsiplərə əməl etmək üçün Əllamə Təbatəbain dediyi «ümumi və ilahi hidayət» haqqındakı fikirlərini elə onun öz sözləri ilə oxucuların diqqətinə çatdırmağa daha məqsədəuyğun sa-

yırıq. Amma bundan öncə hidayət sözünün mənalarını nəzərdən keçirək. «Hidayət» ərəb sözüdür və özündə üç mənani ehtiva edir: 1) gətirmə, qoyma, 2) doğru yola çağırma, 3) rəhbərlik, rəhbərlik etmə.

O yazır: - «Təkvini və ya ümumi hidayət varlığı və vücud aləmi ilə əlaqəlidir. Uca Yaradan yaratdığı hər bir canlı üçün ilk yaradılışda müəyyən inkişaf proqramı cızmışdır. Bu proqramı hər bir yaratdığı canlının həqiqətində qərar vermiş, onların xəmirini bununla yoğurmuşdur. O, hər bir məxluq üçün müəyyən inkişaf yolu və ali hədəf təyin etmişdir. Təkvini hidayət olmasa idi, heç bir canlı inkişaf yolunu tapa bilməz və hədəfini müəyyən edə bilməzdi. Bu təkamül, inkişaf hər canlının yaradılışı ilə uyğun olmalıdır.

Təşriyi hidayət və ya ilahi hidayət əvvəlki hidayətdən fərqli olaraq hidayət olunan canlının iradəsinin dəxaləti sayəsində baş verir. Bu növ hidayət xilqət və yaradılışa aid olmur. Təşriyi hidayət insanın etiqadlarını, əməllərini, həyat üçün qoyulmuş qanunları, peyğəmbərlərin göndərilməsini və bunun kimi işləri əhatə edir.

Təşriyi hidayət bəndənin öz ixtiyarı ilə onun üçün qoyulmuş qanunlar vasitəsi ilə haqq yoluna yönəldirmədən ibarətdir. Bu növ hidayət insanın öz öhdəsində olan axirəvi və dünyəvi işlərini tənzimləmək, hər hansı həqiqəti başa salmaq deməkdir».

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kvant nəzəriyyəsi və ya fizikası kəşf olunandan sonra, elm aləminə məlum oldu ki, hər bir canlının və cismin quruluşunun özünəməxsus nizamlı kodları və sxemləri vardır. Yeni onların genində və DNK-da olan sxemlər və ya kvantlar qabaqcadan çox dəqiq şəkildə nizamlanmışdır.

Ortaya yenə sual çıxır ki, Ulu Tanrı insanı nə üçün və nə məqsədlə yaratmışdır? Və yer üzünə nə üçün göndərmişdir? Və nə üçün o, cənnətdə qala bilməzdi?

Son peyğəmbərimiz Məhəmməd Həbibullaha göndərilən Qurani Kərimin müxtəlif surələrində bu suallar öz cavabını tapmışdır. Bu surələri oxuduqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, Allah insanı – Adəmi ona görə yerə göndərmişdir ki, o, Allahın sınağından çıxsın və tədricən kamilləşib dünyaya nə üçün gəldiyini və sonunda gəldiyi yerə dönəcəyini dərk etsin. Bu sınağın yolu Allaha ibadət edib, onun nemətlərinə şükr etməkdən keçir. Bununla yanaşı Ulu Tanrının bütün dinlərdə qadağan etdiyi əməllərdən, şeylərdən çəkinmək və haqqa doğru kamilləşməyə gedən yolu tutmaq məsləhət görülür və ya əmr olunur. Əllamə Məhəmməd Hüseyn Tabatəbainin dediyi kimi: «Adəmin yaradılışından əsas məqsəd cənnətdə qalmaq deyildi. Hər bir halda Adəmin özünün və övladlarının səadəti üçün dünya aləminə daxil olması vacib idi... Xüsusi səadət isə yalnız maddi və sınaq aləmi olan dünyada əldə olunur. İxtiyari olaraq ibadət etmək və Allaha üsyandan çəkinərək Rəbə yaxınlaşmaq xüsusi səadət olar. Adəmin cənnətdə yaradılaraq orada daimi qalması, onun yaradılışının hikməti ilə ziddiyyət təşkil edirdi...

İbadət etməklə vəzifələnmiş insanın yeri cənnət deyildir. Çünki cənnət məqamı ilahi paklıq məqamıdır. Orada qərar tutmuş insanın ibadət etmə vəzifəsi yoxdur. İbadət yalnız dünya aləmində (haqq və batil olaraq) iki yol ayrıcında qərar tutmuş insana aiddir. Haqq və batilin yeri də yalnız dünya aləmidir. (səh. 125-126).

Böyük din alimi Ayətullah Əllamə Təbatəbainin dediklərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Allah insanı – Adəm babamızı yaratmamışdan öncə görüləcək işlərin proqramı cızmışdır. Bu proqramı şərti olaraq dörd mərhələyə bölmək olar:

Birinci mərhələ – Allah tərəfindən yeni məxluqun yaradılması.

Bu mərhələdə bütün kainatın və yer üzündə olan hər bir şeyin yaradıcısı Ulu Tanrı keyfiyyətə daha mü-kəmməl, daha gözəl bir məxluqu, yəni ilk insan övladı Adəmi yaradır və keyfiyyət dəyişikliyi baş verir.

İkinci mərhələ – Bütün mələklərin Adəmə səcdə etməsi.

Bu mərhələdə Ulu Tanrı Adəmi tam yaratdıqdan sonra, bütün mələkləri ona səcdə etməsini əmr edir. İblis adlı mələk istisna olmaqla, bütün mələklər Adəmə səcdə edir. Beləliklə İblislə Adəm arasında ziddiyyətlərin və ya düşmənçiliyin yaranmasının əsası qoyulur.

Üçüncü mərhələ – Adəmin arvadı Həvvanın yaradılması.

Bu mərhələdə Ulu Tanrı keyfiyyət dəyişikliyindən kəmiyyət dəyişikliyinə keçir. Yəni, Adəmin qabırğasından və ya onu yaradarkən artıq qalmış palçıqdan Həvvanı yaradır. Beləliklə, keyfiyyət dəyişikliyindən kəmiyyət dəyişikliyinə keçməsinin əsası qoyulur. Fəlsəfi dillə desək – «Keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi və ya əksinə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi qanunu. Bu qanun cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır və oynamaqdadır. Bu qanunu XIX yüzilliyin böyük alman filosofu F.Hegel kəşf etmiş və onun elmi izahını vermişdir.

Adəmin yer üzərinə göndərilməsi üçün keyfiyyət dəyişikliyinədən kəmiyyət dəyişikliyinə keçməsi labüd idi. Bunsuz, Adəm övladının artıb-çoxalması qeyri-mümkündür. Hamıya bəllidir ki, hər bir canlı iki cinsə bölünür: erkək və dişi. Və bunların cütləşməsindən yeni canlı dünyaya gəlir. Şübhəsiz ki, bu, Ulu Tanrının yaratdığı sistemin tərkib hissələrindən biridir.

Dördüncü mərhələ – Adəm, Həvva və İblisin Allahın dərgahından qovulması.

Sonuncu mərhələdə Adəmlə Həvva Allah tərəfindən yasaq edilmiş ağacın meyvəsindən yediyinə görə cənnətdən qovulur. Bu haqda qarşıdakı səhifələrdə geniş danışacağıq. Amma bunu qeyd etmək lazımdır ki, Allah Adəmlə Həvvanı cənnətdən qovub yer üzərinə göndərməklə bu proqramı tamamlayır. Və keyfiyyət dəyişikliyinədən kəmiyyət dəyişikliyinə keçirilməsini onların öhdəsinə buraxır. Çünki proqramın ikinci hissəsi isə yer üzərində başlayıb, ta qiyamət gününə qədər davam edəcək. Beləliklə, insan övladı Allahın sınağından keçmək üçün keyfiyyət dəyişikliyinədən kəmiyyət dəyişikliyinə və kəmiyyət dəyişikliyinədən keyfiyyət dəyişikliyinə keçməlidir. Bu dəyişiklik davam etdikcə, insan övladı daha təkmilləşir və kamilləşir. Sözsüz ki, Allahın qoyduğu qanunlara düzgün əməl edən təmiz, pak insanlar bu sınaqdan alnıaçıq çıxıb cənnətlərə varacaqlar və ya Allahlarına qovuşacaqlar.

Oxucularımıza daha aydın olsun deyə ibadətə nə olduğunu açıqlamaq yerinə düşərdi. Çünki əxlaqi mənəvi dəyərlərin təməlində ibadət dayanır. Böyük astronom, riyaziyyatçı, filosof, alim xacə Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi Nasirin» əsərində ibadət haqqında yazdığı fikirləri olduğu

kimi oxuculara çatdırmaq ən gözəl və ən dolğun nümunə ola bilər. O, «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin 88 səhifəsində yazır:

«İbadət – ona deyilir ki, öz böyük Yaradanına, Ona yaxın olanlara, məsələn; mələikələr, peyğəmbərlər, imamlar, övliyalara sitayiş edib onlara şükr deyəsən, onların dediklərinə tabe olub, halal və haram haqqında şəriət sahiblərinin ən yüksək dərəcəsi olan «təqva»ni özünə şüar qəbul edəsən».

Və daha sonra 104 səhifədə qeyd edir:

«Sonrakı alimlərin bir qismi böyük Yaradana ibadətənin üç növ olduğunu demişlər:

Birincisi – bədənə aid olanlar, məsələn; namaz, oruc, nəzir, dua və minacat üçün vəqfə verilən mal və s.

İkinci – nəfsə aid olanlar, məsələn; düzgün etiqad, böyük Yaradanın təklyinə, pərəstişə, layiqliyinə, dünyanı yaratmasına, kainatı idarə etməsinə və bu kimi şeylərə sarsılmaz inam.

Üçüncü – xalqla ünsiyyətə aid olanlar, məsələn; al-verdə, dost-aşnalıqda, qohum-qardaşlıqda, əmanətdə, adamlarla davranışda, din yolunda cihadda, halal-haramda insafli olmaq.

Bunların haqqa daha çox yaxın olmaq istəyənlərinin fikrinə görə də Böyük Yaradana ibadət üç şeydədir:

Birinci – haqqa etiqad; ikinci düz söz, üçüncü düzgün əməl».

Bunu da demək gərəkdir ki, bütün dinlərdə Allaha ibadət başlıca yer tutur. Və hər bir din öz dini kitabına uyğun olaraq ibadətini yerinə yetirir. Mahiyyətə bunlar bir-birinə çox yaxındır. Daha doğrusu, məzmunca bir, formaca müxtəlifdir. Çünki hər bir dinin təməlində Böyük Yaradana ibadət durur və buna görə də Nəsirəddin

Tusinin yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərini bütün dinlərə şamil etmək olar.

Yuxarıda Adəmin və İblisin nə məqsədlə yer üzünə göndərilməsini yazmışdıq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Allah İnsanı faili-muxtar yaratmışdır. Yəni, o, azad və özünü necə idarə etməkdə müstəqildir. Amma bununla bərabər Allah Adəmə buyurur ki, özünü və ailəsini İblisdən qorusun. Adəm ilk peyğəmbər olaraq yer üzünə gəldiyinə görə, çox güman ki, özünü necə aparmağı və hansı ibadətləri yerinə yetirmək üçün Allah tərəfindən təlimatlandırılmışdır. Bu, Qurani Kərimdə qeyd olunmuşdur. Yenə ortaya sual çıxır ki, Ulu Tanrı Adəmin İblisdən – yəni şər işlərdən qorunmasını niyə buyurmuşdur?

Qurani-Kərimi oxuduqda görürük ki, İblis şər işlərin yaradıcısı və ilhamvericisidir. Surələrin çoxusunda Allah insanları İblisə uymamağı, ondan gen gəzməyi tövsiyə edib, haqq yola gəlməyi vurğulayır. Bütün dini kitablarda bu, öz əksini tapmışdır. Amma Qurani-Kərimdə bu, tam mükəmməl şəkildə yazılmışdır. Buna görə də Qurani-kərimə istinad etməyimizi daha doğru, düzgün sayırıq.

Adəmin bədənində iki ruh və ya nəfs qərar tutmuşdur. Birincisi – Allahın üfürdüyü ruh – xeyirxah ruh; ikincisi – Qiyamətə qədər Allahın insanın qəlbinə girməyə icazə verdiyi İblisin nəfsi – pis işlər və ya əməllər. Bu iki ruh, enerji və qüvvə daima insan bədənində bir-biri ilə çəkişməkdədir. Bunu, görkəmli alimimiz Xacə Nəsirəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində psixoloji və cismani cəhətdən çox gözəl şəkildə açıqlamışdır. O yazır:

«İnsani-nəfs elə bir sadə cövhərə deyilir ki, özü də daxil olmaqla aqlın dərk etdiyi hər nə varsa, hamısı onun

sayəsində olur; xalqın çoxunun, «insan» adlandırdığı bu hissi bədəndə nə kimi dəyişiklik və fəaliyyət baş verirsə, hamısı onun qüvvə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir. O cövhər nə cisimdir, nə də cismani, o, hiss orqanlarının heç biri ilə hiss edilə bilməz». Səh. 43.

Daha sonra qeyd edir:

«Başqa bir misal. Məlum olduğu yerə cismani qüvvələr həmişə cismani şeylərə qovuşmağa meyl göstərir və ondan cinsi ləzzət almağa can atırlar; məsələn, görmək qüvvəsi gözəl şəklə baxmağa, eşitmə qüvvəsi xoş musiqi havasına qulaq asmağa, şəhvət qüvvəsi şəhvani ləzzət almağa, qəzəb qüvvəsi qarışıqlıq salmağa meyl göstərir; bu qüvvələr öz məqsədlərinə arzusundan güclənər, get-gedə daha cəsarətli olurlar. Nəfs isə belə qüvvələrin çoxalmasından və cismani ləzzətlərdən zəifləyib süstləşir, eyş-işrətdən, kef-şəhvətdən uzaq olduqca onun rəylərinin düzgünlüyü, mühakimələrinin sərrastlığı daha aydın təzahür edər, ülvi həqiqətləri dərk etməyə, xeyirli işlər görməyə daha çox meyl göstərir. Bu, açıqdan-açıq onu sübut edir ki, nəfs nə cisimdir, nə də cismani, çünki hər şey öz cinsindən qüvvət alıb öz ziddindən zəifləyər, nəfs isə cisim və cismani şeylərdən zəifləyir, ondan çəkindikcə qüvvətlənir. Səh. 45-46.

İnsanların işləri ilahiyyat mərtəbəsi səviyyəsinə çatdıqda, tutduqları əməllər təmiz, göstərdikləri fəaliyyətlər o haqqın mahiyyətini dərk etməyə yönələr, bu «ilahi əql» adlanır, bu zaman artıq bədənə xas olan təbiət özünü biruzə verə bilməz, «heyvan» və «vəhşilik» nəfsindən doğan iddialar azalıb yox olar. Bundan sonra onda haqqı dərk etmək meyindən başqa heç bir arzu və

iradə qalmaz, allahı dərk etməyin yolu da bundan ibarətdir». Səh. 71.

Deməli, insanları doğru yola yönəltmək üçün Allah peyğəmbərlər və onlara nazil etdiyi kitablar vasitəsi ilə insanın nəyi etmək və nəyi etməmək üçün gərəkli qayda-qanunları və normativləri göstərmişdir. Və qeyd etdiyimiz kimi Quranda bu, özünü çox dəqiq və dolğun şəkildə göstərir, eyni zamanda insan psixologiyasına uyğun olaraq birinci məqamda belə işləri etməmək və ya bu işlərdən çəkinmək tövsiyə və təlqin olunur. İkinci məqamda cəhənnəm əzabı ilə cəzalandırmaq; üçüncü məqamda rəğbətləndirmə – yəni əbədi cənnət vəd olunur; dördüncü məqamda onun öz ixtiyarına buraxılır.

Məşhur Yunan filosofu Əflatunun bu fikirlərini də qeyd etmək yerinə düşür. O deyir:

«İnsanın vücudunda ədalət nuru şölələndikdə onun nuru insanın bütün xüsusiyyətlərinə də işıq saçıır. Çünki insanın bütün gözəl xüsusiyyətləri məhz ədalətdən ilham alır və onu xeyirxah işlər görməyə qadir edir. Bu isə səadət və xoşbəxtliyin son nöqtəsi və insanın Allaha yaxınlaşması deməkdir».

İndi isə Adəmin, xanımı Həvvanın və İblisin cənnətdən qovularaq yer üzünə yenməsi ilə bağlı Qurani-Kərimin «Əl-Əraf» surəsində ayələri nəzərdən keçirək:

12-ayə - Allah dedi İblisə:

« - Əmr edəndə Mən sənə

Səcdə elə Adəmə,

Sən etmədin səbəb nə?!

İblis dedi beləcə:

«Ondan daha mən yaxşıyam,

Sən yaratdın məni oddan,

Amma onu gil, pəlçiqdan!»

13-ayə – Buyurdu ki, Ulu Tanrı:

- «Sən oradan en aşağı,

Orda təkəbbür etmək

Sənə yaraşmaz gerçək.

Çıx! Çünki bir alçaqsan!»

(Bir şərəfsiz, əclafsan!)

14-ayə – İblis dedi: - («Ulu Tanrı!)

Mən möhlət Sən ver barı,

Ta qiyamət qopanadək,

Sağış günü yetənədək».

15. Buyurdu ki, Ulu Tanrı,

- «Verdim sənə möhlət gerçək!»

16. Sonra İblis dedi belə:

(«Mən etmədim ona səcdə)

Məhz elə də, buna görə)

Məni saldın Sən zillətə,

Mən də bunun əvəzində

Sənin doğru, düz yolunun

Oturaraq lap üstündə

İnsanları azdıracam,
Haqq yolundan çıxaracam!

17. Və onların özlərindən,
Sağdan, soldan (hər bir yöndən)
Gələcəyəm (hər bir zaman)
Çoxusunu onlardan Sən
Görməyəssən şükr eyləyən!»

18. Buyurdu ki, Ulu Tanrı:
- «Tez tərək elə sən buranı
Biabırçı, rüsvay halda,
Rəhmətimdən qal kənarada.
Hər kəs sənə insanlardan
Uyub (əgər çıxsa yoldan)
Sözsüz, sizin hamınızı
Cəhənnəmə dolduracam!»

21. Görmək üçün bir-birinin
Onlar aşkar, açıq yerin,
Şeytan (işə salıb dilin)
Adəm ilə Həvvəyə
Eyləyərək vəsvəsə,
Dedi (incə bir səsle:)
- «Bu ağacı edib yasaq:
Yeməyəsiz ondan ancaq,
Qalmayasız burda müdam,
Olmayasız mələk tamam!»

24. Buyurdu ki, Allah belə:
- «Düşmən olub bir-birizə

(Şübhəsiz ki, İblis ilə)
Haydı, indi enin yerə!
(Ta əcəliz çatanadək,
Sağış günü yetənədək)
Yerdə vardır sizin üçün
Sığınacaq həm də yemək!»

Bu ayələri və ya Allahla İblis arasındakı dialoqu oxuyanda aydın olur ki, Adəmlə Həvvanın cənnətdən qovulması üçün İblis bir vasitədir. Yoxsa, İblis kimdir ki, Allahın izni olmadan, hətta dərgahından qovulandan sonra gizləncə cənnətə girsin və onları aldatsın. Bununla yanaşı Adəmlə Həvvaya qadağan olunmuş ağacın meyvələrindən yemələri Allah tərəfindən bərk-bərk tapşırılmışdır. Maraqlı burasıdır ki, bu ağacın meyvəsindən yeməklə onlar bir-birinin ayıb yerlərini görürlər və onlarda sevgi, şəhvet hissi oyanır. Deməli, onlar bu ağacın meyvəsindən yemədən yer üzünə gedə bilməzdilər. Çünki cənnətdə buna ehtiyac olmadığı halda, yer üzündə vardır. Onların doğub-törəməsi üçün bu həyat ağacının meyvəsindən yemələri labüddür. Amma bunu da qeyd etmək gərək ki, 20 – ayədə İblisin Adəmlə Həvvaya vəsvəse etməsi onu göstərir ki, Allah İblisə möhlət verəndə insanların qəlbinə girməyə də icazə vermişdir. Çünki vəsvəse sözünün mənası qəlbində və ya ürəyində pis fikrə düşmək anlamını verir. Doğrusunu, Allah bilir!

Digər bir tərəfdən Allah onların hər ikisini – Adəmlə xanımını və İblisi eyni vaxtda cənnətdən qovur və sağış gününə qədər bir-birinə düşmən olduğunu bildirir. Burada bir məqam da diqqəti cəlb edir. Bu məqam İblisin

dikbaşlıq etməsi, lovğalanması və böbürlənməsidir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Allahın xoşlamadığı əməllərdən biri və ya birincisi də təkəbbürlük, eqoistlik və lovğalıqdır. Biz bunu, Allahın Adəmi yaratdıqdan sonra ona səcdə edilməsi prosesində görürük. Bəzi adamlar düşünür ki, Allah Adəmi yerə İblissiz göndərə bilməzdimi? Əgər Allah Adəmi yer üzünə şeytansız göndərsəydi insan cəmiyyəti inkişaf edə bilməz və insanların hamısı xeyirxah ruhlu olsaydı, onda onların Ulu Tanrının sınağından keçməsi mümkün olmazdı. Adəm ona görə yer üzünə göndərilib ki, şər və ya şeytan əməllərindən arınaraq təmizlənsin, təkmilləşsin, kamilləşsin və Allaha qovuşmaq, səadətə yetmək məqamına ucalсын. İnsan pis əməllərdən arındıqca, təmizləndikcə və yaxşı işlər gördükcə Allaha daha da yaxınlaşır.

Böyük şairimiz Hüseyn Cavid bu sualın cavabını yüksək sənətkarlıqla «İblis» əsərində İblisin dili ilə belə ifadə etmişdir:

«Səni pək aldatıyor hissiyyat;
Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat,
Bıqar insan, yaşamaqdan yorulur,
Yaşayış bəlkə də mənasız olur.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Adəmin – insan övladının missiyası sınaqdan keçmək üçün Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərlərə vəhy olunan kitablarda göstərilən əxlaqi dəyərlərə, yaxşı işlərə əməl etməsi və pis işlərdən çəkinməsi, şeytana uymamasıdır.

İblisin və ya Şeytanın missiyası isə yuxarıda qeyd etdiyimiz ayələrdə göstərildiyi kimi, insanları doğru, düzgün yoldan azdırmaq və sapdırmaqdır. Yəni insanların yer üzündə keçdiyi sınaqlar da əngəllər yaradıb çaşdırmaqdır.

Qurani-Kərimin «Əl-Ənkəbut» surəsinin 38-ci ayəsində şeytanın missiyası, görevi çox gözəl şəkildə öz əksini tapmışdır:

«Ad və Səmur qövmümü Biz
Məhv elədik tam şübhəsiz.
Bunlar sizə (Məkkə əhli)
Açıq-aydın olmuş belli –
(Başlarına gəlmiş nələr;
O məskənlər verir xəbər)
Etdikləri pis işləri,
Çirkin, iyrenc əməlləri
Göstəribdir sözsüz Şeytan
Onlara çox gözəl tamam,
Onları da doğru yoldan
Çıxartdı (çox həvəs ilə)
Gözləri də görə-görə.

Əş-Şüəra (Şairlər) surəsinin 221 və 222-ci ayəsində Ulu Tanrı buyurur:

221. (Ey müşriklər!) Şeytanların
Kimə nazil olduqların
Mən verimmi sizə xəbər!
222. Onlar hər bir yalançıya,
Günahkara və suçluya

Nazil olar, endirilər!

Böyük şairimiz Hüseyn Cavid məşhur İblis əsərində böyük sənətkarlıqla İblis surətini məhz onun monoloqunda belə səciyyələndirmişdi:

«Mənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var;
Qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəklər,
Altun və qadın düşgünü divanə bəbəklər.
Min hiylə quran tülkü siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
Onlar əvət, onlar sizi çeynəməyə kafi,
Kafi sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...»

İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlər bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis...

Əxlaqi dəyərlərin yaranması haqqında qısaca da olsa bilgi verdik. Və bu məlumatlardan məlum oldu ki, bu əxlaqi dəyərlər Allahın insanı yer üzərində sınaqdan çıxarmaq üçün yaratdığı sistemin əsas özülü və tərkib hissəsidir. Sonralar bu haqda bir çox fəlsəfi baxışlar, nəzəriyyələr yaranmışdır. Bu fəlsəfi baxışlar haqqında geniş bilgi almaq istəyən oxucular Şəhid Murteza Mütəhərrinin «Əxlaq fəlsəfəsi» kitabına müraciət edə bilər.

Bu kitabı oxuyarkən görürük ki, əxlaqi dəyərləri bəzi alimlər, mütəfəkkirlər aqlın, biliyin, idrakin növü, bəziləri isə ədalət, məhəbbət, gözəllik növü sayırlar. Bəziləri də

pərəstişin və vicdanın növü hesab edirlər. Şübhəsiz ki, bu kateqoriyaların hamısında müəyyən qədər həqiqət vardır. Bizcə, bu nəzəriyyələrin hamısı əxlaqi dəyərlərin kopenentlərindən başqa bir şey deyildir. Bunlar bir-birlərini tamamlayır. Daha doğrusu, əxlaqi dəyərlərin təkmilləşib kamilləşməsinə xidmət edir.

«Ruhlar kitabı»nın müəllifi Alan Kardık bu kitabında əxlaqi qanunlar haqqında verilmiş sualları belə cavablandırır:

617. İlahi qanunlar özlüklərində hansı mənanı ifadə edir? Bu qanunlar əxlaqilikdən başqa dəyərlərə toxunurlarmı?

«Bütün qanunlar ilahi qanunların mahiyyətindən doğmuşdur. Çünki Allah hər bir şeyin nizam verəni və yaradıcısıdır. Alim materya, ruhani isə ruhi qanunları öyrənib, onu öz işlərinə tətbiq edir?»

629. Əxlaqiliyə hansı təyinatı vermək olar?

«Mənəvilikdə, əxlaqi davranış qaydasında əsas məsələ özünü yaxşı aparmaqdır. O, ilahi qanunları özü üçün əsas götürür. İnsan özünü o zaman yaxşı aparmış olur ki, gördüyü iş başqalarının xeyrinə olur. Elə bu addımı ilə də insan ilahi qanunlara əməl etmiş olur».

Göründüyü kimi, əxlaqi dəyərlərə yiyələnmə Allahın qoyduğu qanunlara tam, düzgün əməl etməkdən keçir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəriyyələrdən vicdan nəzəriyyəsi və ya Kant nəzəriyyəsi özünə məxsus yer tutur. Çünki bu nəzəriyyə Allahın Adəmin bətninə üfürdüyü ruhla bir bağlılığı vardır.

Şəhid Murtəza Mütəhhəri «Əxlaq fəlsəfəsi» əsərində vicdan nəzəriyyəsini belə açıqlayır:

«Vicdan nəzəriyyəsi əxlaqi hind və məsihi əxlaqının qəbul etdiyi qayğı kimi sanmır. Hind və məsihi, əxlaqi qayğı, ağıl, iradə kimi sanmır. Filosofların hesab etdiyi kimi sanırlar. Vicdan ilhamdan təşkil edilmişdir. «Vicdan» kəlməsini çox eşitmisiniz. Bəziləri inanırlar ki, böyük olan Allah insan daxilində elə bir qüvvə yaratmışdır ki, qüvvə nə ağıldır və nə də qayğı. Elə bir qüvvədir ki, insana ilham təklif edir, yəni mənəviyyatından fərman verir və deyir belə et və belə etmə. Bu qüvvə ağılla əlaqədar deyildir. Ağıl ən yüksək əldə edilən işdir. Bu isə bir fitri əmrdir. Allah-təala hər insanı bir vicdanla yaratmışdır. O vicdan çox məsələlərdə hər şeyi insana ilham etmir. Adını əxlaq qoyduğumuz işləri vicdan insana ilham edir və deyir bu işi gör, o işi görmə. Əxlaqi işi vicdandan ilham alan bir işdir. Təbii işlər vicdanla əlaqədar deyildir, təbiətlə əlaqədardır, yemək, içmək və s. Əxlaqi işin isə insan təbiəti ilə əlaqəsi yoxdur. İnsanın vicdanı daxildən aldığı fərmana tabedir».

Həqiqətən, bu belədir. Bizdə də vicdan haqqında bir çox gözəl deyimlər vardır. Məsələn; o, çox vicdanlı adamdır. O, vicdanını heç bir şeyə satmadı. Və ya əksinə – onun vicdanı yoxdur. O vicdansızdır və sairə.

Bəzən insan qarşısına elə bir məsələ çıxır ki, o, bu işi etsin ya etməsin! – deyə düşünür. Bu vaxt burada ağıl işə qarışır və götür-qoy edir. O, bu işi etməklə ziyana düşür, amma həqiqət üzə çıxır və bir neçə nəfər faydalanır və ya düşdüyü ağır durumdan çıxır. Bu işi etməməklə onun özü faydalanır, amma başqaları ziyana düşür və həqiqət üzə çıxmır. Bu götür-qoy zamanı insanın qəlbindən sanki, bir səs ucalır və deyir bu işi elə! Həmin şəxs o səsə, yəni vicdanının səsinə qulaq asır və

bu işi görür. O özü ziyana düşsə də, amma qəlbən çox sevinir, bu işdən təskinlik tapır və çox rahat olur. Amma bu işi etmədikdə özü xeyir tapır və başqalarını pis vəziyyətə qoyur. Lakin qəlbən çox narahat olur, yata bilmir, bu işi nə üçün belə etdiyinə görə çox peşman olur, hətta özünü də qınayır. Daha doğrusu, vicdanı əzab çəkir, ağrıyır. Və həyatda elə insanlar var ki, onlar ateistdirlər, amma vicdanının səsinə həmişə qulaq asdıqlarına görə, onlar pis, şər işlərdən uzaq olurlar. Psixoloqlar sübut edblər ki, intihara cəhd edənlərin çoxusu vicdan əzabından əziyyət çəkən və bu ağrılara, əzabrala dözə bilməyəndədir. Xüsusən də, ağır cinayətlər törətmiş şəxslər.

«Əxlaq fəlsəfəsi» əsərində Şəhid Mürtəza Mütəhərri Kvant nəzəriyyəsini belə açıqlayır:

«Psixologiyada bir uzun bəhs vicdana və ya insanların vicdanına aiddir. Öz sözlərimizlə desək, insanın fitri əməlləri orədədir ki, insan fitrətində nələr vardır. Bu bəhs dörd şeyin əsasında; bir həqiqət axtaran vicdan, yaxud elm vicdanı. Görəsən, insan elmi elm naminə sevirmi? Digəri əxlaqi vicdandır. İnsan öz fitrətinə əsasən yaxşı əməllər yaratmışdır? Ona vicdan verilmişdir ki, onu yaxşı iş görməyə dəvət edir və yaxşılıq etməyi fərman verir. Üçüncüsü, gözəllik vicdanı. Hər kəs öz vicdanına və fitrətinə əsasən gözəllikşünaslıq və gözəlliyi sevmə yaratmışdır? Dördüncüsü, pərəstiş vicdanı. Yəni dini və məzhəbi vicdanı. Hər bir insan xilqəti və fitrətinə əsasən pərəstişkar, Allahı sevən, Allahla dost və Allahpərəst yaradılmışdır, ya yox? Kant əxlaqi vicdan üzərində durmuşdur.

Buna görə də, bu əxlaq nəzəriyyəsinə əsasən əxlaq insan vicdanının ona ilham verdiyi açıq və qəti əmrdir».

Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün böyük psixoloq və filosof Vilyam Ceymsin «Din və ruh» kitabında yazdığı fikirlər də olduqca diqqətəlayiqdir. O yazır:

«Bizdə instinktlər (duyumlar) ona görə mövcuddur ki, bizi təbiətlə birləşdirir. Həmin dəlilə görədir ki, bizdə mövcud olan instinktlər bizim maddi təbiətimizlə uzlaşmır. Bu instinktdir ki, bizi başqa bir aləmlə birləşdirir. Bizim öz vücudumuzdan başqa bir qeyri-təbii aləmə yol və dəlilimiz vardır. İnsan bir sıra instinktləri vasitəsi ilə öz təbiəti ilə uyğunlaşan ehtiyacları əldə edir».

Deməli, insanda mövcud olan instinktlə də ikili xarakter daşıyır: təbii – yəni maddi ehtiyacları ödəyən və qeyri-təbii – yəni mənəvi ehtiyacları təmin edən instinktlər. Bizcə, qeyri-təbii duyumlar çox güman ki, Allahın insan bətninə qoyduğu ruhla bağlıdır. Görünür, maddiyyata bağlı insanlar mənəvi cəhətdən yoxsul və şikəst olurlar. Amma mənəviyyata daha bağlı olanlar maddi cəhətdən əziyyət çəksələr də, əxlaqi və mənəvi baxımdan daha zəngin, daha varlı olurlar və eyni zamanda digərlərinə örnək olurlar. Bu, balanslaşmış və ya tarazlaşmış həddə olanda – yəni orta həddə olanda daha gözəl olur. İnsan həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən korluq, əziyyət çəkmir. Və cəmiyyətdə orta təbəqənin çəkisi artır. Daha doğrusu, insan cəmiyyətinin qızıl təbəqəsi yaranır.

Vicdanla yanaşı insanın içində bir mən və bir öz vardır. Dilimizdə bu haqda da bir çox deyimlər var, məsələn; - Mənliyini satmadı, mənliyini qorudu, onun

mənliyi var və yaxud o, özünü dərk etdi. O, özünü sındırmadı və sairə.

Həzrət Əli bunu çox gözəl ifadə etmişdir. O buyurmuşdur: - «Hər kəs özünü tanısa, öz Rəbbini tanımış olur».

İnsanın bətnində iki ruh olduğu kimi iki mən, iki öz vardır. Və həmişə bu mənlər, bu özlər arasında çəkişmə gedir. Üzdə olan mən və ya öz maddiyyata üstünlük və önəm verir; məhz buna görə də pis işlərə tez qurşanır. Amma Yunis İmrənin dediyi kimi «Bir mən var məndən içəri». Birinci məndən içəri olan mən və öz mənəviyyat üstünlük və önəm verir və həmişə yaxşı, xeyirxah işlər görməyə tələsir. Bizcə, insanın daxilində olan «mən» və «öz» Allah tərəfindən insan bətninə qoyulmuş ruhun komponentlərindəndir. Çünki əsil öz və ya mən həmişə şər işlərə qarşı mübarizə aparır və bu mübarizə nəticəsində tədricən saflaşır və kamilləşir. Böyük türk şairi Yunis İmrə bunu bədii şəkildə belə ifadə etmişdir:

- «Məndə baxdım, məndə gördüm
Mənim ilə mən olanı.
Surətimə can verəni
Kimliyini bildim axı.

* * *

İstəyibən bulmazam
O mən isəm, bəs mən hanı?
Seçəmədim ondan məni
Bir yol da o, oldu axı.

* * *

Yunus kim öldürər səni,
Verən alır yenə canı,
Bu canlar hökm edəni,
Kim olduğun bildim axı.

Alan Kardek «Ruhtar kitabı» əsərində Allahın qoyduğu əxlaqi dəyərlərə və ya qanunlara yüksək qiymət verir. O, haqlı olaraq bu sualı – 743. «Elə bir vaxt gələcəkmi ki, müharibələr Yer üzündən silinsin?

- «Hə. Bu, o vaxt olacaq ki, insanlar ədalətsizliyin nə demək olduğunu biləcək və ilahi qanunlar çərçivəsindən kənara çıxmayacaqdır. O zaman bütün xalqlar qardaş olacaqdır».

Amma çox yazıqlar ki, bəşəriyyət hələ də bu həqiqəti dərk etmir. Maddi nəfsani və siyasi istəklər, maraqlar buna imkan vermir. Bununla yanaşı, dinlərin siyasi və maddi maraqlara alət olması, onların cəmiyyətdə tutduğu yerə xələl gətirir və onlar öz görvlərini layiqincə yerinə yetirə bilmirlər. Bu başqa bir mövzu olduğundan, bu haqda geniş danışmağa ehtiyac yoxdur.

Seyid Müctəba Musevi Lari «Əxlaqi və psixoloji çatışmazlıqların araşdırılması» əsərinin 57 səhifəsində yazır:

«Bir sözlə, o şeylər ki, din qadağan etmişdir. Deməli, bu mənfi xüsusiyyətdən yaxa qurtarmaq üçün ilk növbədə onun yaranma səbəblərini müəyyən etməli və sonra qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlərə əl atmaq lazımdır».

Bu, doğrudan da belədir. Əgər mənfi xüsusiyyətləri yaradan mühit və şərait dəyişib düzəlməsə, şəer qüvvələr

meydan sulayacaq. Deməli, hər hansı bir cəmiyyətdə və dövlətdə bu əxlaqi dəyərlərə söykənib yaranan normal sistem olmasa, mənfi xüsusiyyətlərin yaranması və artması labüddür. Buna görə Allahın peyğəmbərlər vasitəsi ilə göndərdiyi qadağa və ya əxlaqi normativlərə düzgün əməl etmək gərəkdir. Bu yerdə Samuel Smaylz bu sözləri yada düşür. O deyir:

«Yaşadığımız dövrün ictimai və siyasi adamların əxlaqi uçurum və pozğunluğa doğru gedir.

...Əgər üst təbəqə riyakarlığa adət edərsə, alt təbəqə də onlardan geri qalmamağa çalışır. Çünki onlar təbəqəni özlərinə örnək götürürlər və beləliklə, riyakarlığa adət etməyə başlayırlar. Bu günlər əldə olunan şan-şöhrət insanın gözəl xüsusiyyətlərindən xəbər vermək əvəzinə, bir çox hallarda onun mənəvi düşgünlüyündən xəbər verir. Rus atalar sözündə deyilir: Möhkəm fəqərə sümüyü olanlar heç vaxt yüksək dərəcələrə çatmayacaqdır.

Lakin şan-şöhrət, maddiyyat vurğunu olanların fəqərə sümüyü külək əsən tərəfə əyilir və nəfsani istəklərdən tam asılı vəziyyətdə olur. Aldatma, həqiqəti ümumi kütlədən gizlətmə və zahirde alt təbəqənin istəyi əsasında hökm vermə, ən pisi isə ictimai münaqişələr yaratma vasitəsi ilə əldə olunan şan-şöhrət sağlam mənəviyyata malik olan şəxslərin nəzərində ən mənfur bir hərəkətdir. Həmin şəxslərə isə onlar heç bir dəyər və əhəmiyyət verməzlər».

Samuel Smaylz bu fikirləri çağdaş günümüzə üst-üstə düşür. Bizim cəmiyyətdə yalançılar və riyakarlar baş alıb gedir. Ən dəhşətlisi budur ki, hətta yüksək din xadimləri tərəfindən bu tip riyakarlıqlar xalqın gözü qarşı-

sında baş verir. Xalqın gözü isə tərəzidir. Bu hal daha çox avtoritar və diktator sistemlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Deməli, yalan danışmaq, riyakarlıq etmək və zalımın yanında durmaq bu sistemlərin mahiyyətindən doğur. Bu, tarix boyu belə olmuşdur və belə də olacaqdır.

Belə olmaması üçün cəmiyyətdə azadfikirliyin ön plana keçməsinə ehtiyac vardır. Əsgidən türk babalarımız hətta kiçik köylərdə qəbilə, tayfa və ya xalqa başçı seçərkən seçiləcək şəxsiyyətin bütün fərdi keyfiyyətlərini, xüsusilə onun «Ədalət»ə münasibətini nəzərə alırdılar. Xəlifə Ömər, Əlinin həyatından nə qədər nümunələr tarixdən məlumdur.

Müasir dövrdə seçgi, Qərb demokratiyası dediklərimiz həmin dəyərlərin müasir formasıdır.

Bu dəyərlər gerçəkləşməyincə belə də olacaq.

Sevimli və son peyğəmbərimiz buyurur:

«Sizləri düz danışmağa tövsiyə edirəm. Bu bir həqiqətdir ki, düzlük insanı xeyirxahlığa, xeyirxahlıq isə insanı cənnətə qovuşdurur. Yalnız həqiqəti deyib, həqiqət axtaran şəxslər Allah-taalanın nəzərində düz danışanlardan hesab olunurlar. Yalan danışmaqdan çəkinin. Yalan insanı günaha, günah isə insanı cəhənnəmə sürükləyir. Yalan danışan şəxslər isə Allahın nəzərindən düşər və Onun dərğahında yalançılardan hesab olunurlar».

Seyid Müctəba Musəvi Larinin dediyi kimi; «Yalan insanda xəyanət və nadanlıq ruhiyyəsini gücləndirir və vicdan alovunu onun qəlbində söndürür.

Yalan birlik və həmrəyliyə son qoyub cəmiyyətdə ixtilaf və qarşıdurma köklərini salır. İnsanın haqdan uzaq düşməsinə səbəb olan əsas amillərdən biri də onun

həqiqətdən uzaq olan iddialarıdır. Hər is insanlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün öz yalanları ilə həqiqətin üzərinə qalın pərdə çəkər və şirin dillərini işə salaraq sadələvh insanları özlərinə əsir edərlər».

Həzrət Əli (ə) yalan haqqında belə demişdir:

- «Əgər əşyaları oxşarlıq və bir-birlərinə olan bağlılıq baxımından yan-yana qoysaq, düzlük şücaətın, yalan isə qorxaqlığın yanında duracaqdır».

Bu fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, yalan danışmaq hər hansı bir şəxsin öz məqsədinə çatması və ya nə isə əldə etməsi və kimdənsə qorxmasından yaranmışdır. Deməli, yalan qorxaqlığın və nəfsani istəyə çatmağın və ya kimi isə aldadıb ləzzət almağın məhsuludur.

Xüsusən, yalan danışmaq, riyakarlıq etmək yuxarıda qeyd etdiyimiz avtoritar və diktator rejimlərin məhsuludur. Çünki bu rejimlərdə qorxu, xof yaratmaq cəmiyyəti qorxu və yalanla idarə etmək başlıca yer tutur. Bu rejimlər qorxu və yalan üzərində ucalmışdır. Raymon Riçin dediyi kimi: «Yalan bacarıqsız insanların ən gözəl müdafiə və təhlükədən qorunma vasitəsidir».

Amma bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qorxu hissi olmasa, dünyada həyat dözülməz hala düşər, kaos yaranar. Hər kəs istədiyini edər. Məhz elə buna görə də hər bir canlıda qorxu hissi var. Qorxu hissi hər bir canlının özünüqoruma duyumudur. Qorxu və ya xof Allahın qoyduğu əxlaqi qanunların yerinə yetirilməsində mühüm amillərdən biri sayılır. Buna görə də Qurani-Kərimdə Allah insanları qoyduğu qadağalardan və ya şeytana uyub pis işlərdən çəkəndirmək üçün cəhənnəm əzabı ilə qorxudur. Bu da təbiidir. Çünki insan psixologiyası belə formalaşmışdır. Nəsirəddin Tusi haqlı olaraq «Övsafül-

əşraf» (Şərəfətli insanların xüsusiyyətləri) əsərində bu haqda belə yazır:

«Xof əgər günaha batmaq, nöqsana düçar olmaq və yaxşılardan dərəcəsinə çata bilməmək üzündən olsa, yaxşı işlər görməkdə səy etməyə, kamal yolunda irəliyə can atmağa səbəb olacaqdır».

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz kitabında Musəvi Lari apardığı psixoloji araşdırmalara görə belə nəticəyə gəlmişdir:

«Başqalarının şərəfini qorumağa adət etməyən şəxslərin əxlaqi qanunlara riayət etməsi qeyri-mümkündür və əxlaqi dəyərlərdən uzaq olanlar o kəslərdilər ki, ömürlərini nəfsani istəklərinə tabe etmiş və heç nədən çəkinmədən başqalarının hüququna təcavüz edərlər.

Bu cürə insanların nəfsləri ağıllarına üstün gəldiyindən içindəki xislətə görə daha çox heyvana yaxındırlar».

Böyük Mevlana təsadüfən demir ki, insan öz daxilində iki xisləti daima yaşadır. Əql və nəfs. Nəfs əqlə qalib gələndə heyvani xislət başlayır.

Bu fikir Ziqmund Freyddə də var.

Bu kimi çatışmazlıqlar və əxlaqi dəyərlərin tənəzzülə uğraması imanın zəifliyindən meydana gəlir. Çünki, bütün bunların meydana gəlməsi əqidə ilə əlaqəlidir. Əgər insanın arxalandığı yer iman olmazsa, heç vaxt əxlaqi dəyərlər icra olunaraq öz yerini tapmayacaqdır.

Apardığımız araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Ulu Tanrının peyğəmbərlər vasitəsilə toplumlara çatdırdığı qadağalar və ya əxlaqi dəyərlər insanın mənəvi cəhətdən arınaraq kamilləşib, cənnətdən qovulduğu yerə layiq olması məqamına çatmaq məqsədi daşıyır. Bu

kitabda qısaca olsa da, dinin və mənəvi əxlaqi dəyərlərin mahiyyətini sevimli oxucularımıza çatdırmağa çalışdıq. Və sonda məlum oldu ki, bütün bu əxlaqi dəyərlər və normativlər bütün insan cəmiyyəti üçün eyniyyət təşkil edir. Sadəcə olaraq Allahın dərgahına yetmək üçün hər bir ümməti üçün peyğəmbərlər göndərmişdir. Və onların yaşadığı dövrə, şəraitə, iqlimə və əxlaqi, psixoloji düşüncələrinə uyğun olaraq müəyyən dinlər göndərmişdir. İnsanın Allaha qovuşma amacı hər ümmətin düşüncə tərzinə görə müəyyənleşmişdir. Daha doğrusu, məqsəd birdir, yəni Allahın qoyduğu sınaqdan alnıaçıq çıxıb Ona qovuşmaqdır, amma Tanrıya gedən yollar müxtəlifdir. Bu fikri Həzrəti Mevlana çox gözəl ümumiləşdirmişdir: Çox insanlar gördüm üstündə əlbisəsi yox! Çox əlbisələr gördüm içində insan yox!

Böyük öndərimiz Əbülfəz Elçibəyin dediği kimi:

«Ağlın çox dərin qatlarına gedəndə elə Tanrı da, metafizika da bir varlıqdır. Metafizikanı (fiziki olmayanı) hərə bir cür anlayır – biri xristian dini xəttiylə anlayır, biri Konfutsi düşüncəsiylə anlayır, biri yunan fəlsəfəsiylə anlayır. Bizim – insanların o böyük varlığı dərkətmə, anlayış tərzimiz müxtəlifdir».

Ən sonuncu, mütərəqqi və təhrifə uğramayan din olan İslamın müqəddəs kitabı sayılan Qurani-Kərim dini zorakılığa yol verməməyi bəyan edir və onları dözümlü olmağa, bir-biri ilə nəzakətli olmağa çağırır. Böyük din alimi Əllamə Təbatəbai «əl-Mizan təfsirində – «Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur» ayəsini çox dolğun və dəqiq açıqlamışdır. Oxucularımız üçün maraqlı olacağını nəzərə alıb, onun fikirlərini olduğu kimi onlara sunuram:

«Allah-təalanın buyurduğu: - «Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur» ayəsində məcburi dini etiqad inkar olunur. Çünki din əməli prinsipləri özündə əks etdirən bir sıra nəzəri prinsiplərdən ibarət etiqadlardır. Etiqad və iman isə məcburiyyət və zorakılığın hökm edə bilmədiyi qəlblə (daxili aləmlə) bağlı olan məsələlərdəndir. Məcburiyyət yalnız fiziki və maddi əməllərdə, işlərdə, hərəkətlərdə öz təsirini göstərir. Qəlbə etiqad bəsləməyən isə etiqad və dərk etməyin öz cinsindən olan müəyyən səbəbləri vardır. Heç vaxt cəhalətdən elm yaranmaz, yaxud qeyri-elmi müqəddimələrdən elmi nəticə yaranmaz». (Bərəqə surəsi – ayə 256.)

«Allahdan başqalarına tapınanları söyməyin. Yoxsa onlar da (Allaha qarşı hörmət, ehtiram) bilmədikləri üzündən Allahı düşməncəsinə söyərlər. Beləcə, hər bir ümmətə öz əməllərini gözəl göstərdik. (Möminlərə Allah rızasına gördükləri işləri gözəl göstərdiyimiz kimi, kafirlərə də çirkin əməllərini yaxşı göstərdik). Sonra onlar Rəbinin hüzuruna qayıdacaqlar (Allah isə) onlara etdikləri əməllər barəsində xəbər verəcəkdir». (əl-Ənam surəsi – ayə - 108.)

Ayə möminlərin diqqətini başqaları ilə davranışda izləməli olduqları bir neçə həqiqətə cəlb edir:

1. Hər bir xalqın və yaxud toplumun inancı var və başqalarının nəzərində batil hesab edilsə də belə, o, etiqad bəslədiyi inancı müqəddəs bilir: «Beləcə, hər bir ümmətə «öz əməllərin gözəl göstərdik».

2. Bu dünya insanının azadlıq və seçim meydanıdır. İnsan (azad şəkildə seçiminə görə) qiyamət günü Allah qarşısında məsuliyyət daşıyacaqdır. Ona görə də bu dünyada heç bir kəsin insanların inancları haqda axta-

rış aprarmağa və onları mənsub olduqları dinə görə mühakimə etməyə haqqı yoxdur.

3. Başqalarına qarşı edilən hər hansı bir əməl eyni növdən olan cavabla qarşılanmağa səbəb olur. Əgər müsəlmanlar öz dinlərinə və müqəddəs bildiklərinə onlarla zahiri davranışda ehtiram bəsləməlidirlər, əks təqdirdə onların inanclarını təhqir etdikləri üçün öz inanclarının da təhqir olunduğunu görəcklər».

Çox güman ki, digər dinlərə, inanclara ehtiram, sayğı göstərmək Qurani-Kərimdən öncə gələn səmavi kitablarda da öz əksini tapmalı idi. Görünür, həmin dinlər müəyyən zaman kəsiyində siyasi alətə çevrildiyinə və təhrifə uğradığına görə, digər dinlərə qarşı xoşagəlməz hallar öz əksini tapmışdır. Amma sonuncu din olduğuna və təhrifə uğramadığına görə dini tolerantlığın ən bariz, parlaq nümunələri Qurani-Kərimdə yetərinçə göstərilmişdir. Bu nümunələrdən biri də Qurani-Kərimin «əl-Ənkəbut» surəsinin 46 ayəsidir:

İçlərindən zülm edənlər,
(Dava-dalaş istəyənlər)
Tam istisna olmaq ilə,
Kitab-əhli kəslər ilə
Nəzakətlə siz davranın,
(Ürəklərin ələ alın.)
Və söyləyin onlara ki:
- «İnanırıq (yetərinçə)
Vəhy olunub hər nə bizə
Və şübhəsiz həm də sizə.
Bizim Allah, sizin Allah
Birdir, (bundan olun agah!)

Biz olmuşuq təslim Ona –
(Şübhəsiz ki, bir Allaha!)

Hal-hazırda dünyada dini tolerantlıq - dözümlülük ən mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Elmin və texniki inkişafın yüksək bir səviyyəyə çatdığı halda, müxtəlif din tərəfdarları, sektaları arasında qanlı çəkişmələr və Allah evlərinə; (məbəd, xram, kilsə, məscid, seneqoq) hücumlar, qoyulan bombaların partlaması nəticəsində qırılan yüzlərlə günahsız insanlar ağılasıǵmazdır. Amma fakt faktlığında qalır, elə bir ay olmaz ki, hər hansı bir Allah evində belə xoşagəlməz olaylar baş verməsin! Çox açınacaqlıdır! Bundan çıxış yolu varmı?

Bizcə bunun həllinin bir neçə optimal variantı və ya yolu vardır:

1) Din siyasi işlərə qarışmır və əxlaqi-mənəvi dəyərlərin qoruyucusuna çevrilir. Cəmiyyətdə əxlaqi-mənəvi dəyərlərin aşınmasını sürətləndirən qayda-qanunların aradan qaldırılması üçün lazımı qurumlardan tələb edir və təkliflərini verir.

2) Din xadimləri toplaşaraq dinlərarası əlaqələrin yaxşılaşması, anlaşılması və bir-birinə ehtiram göstərməsi üçün tez-tez toplantılar keçirməlidirlər. Və dinlərarası parlamentin yaradılması və fəaliyyətə başlanması və ortaya çıxan problemlərin çözülməsi bir məqsəd kimi ortaya qoyulmalıdır.

3) Dünyada ən sonuncu və ən mükəmməl, mütərəqqi təkallahlı dini qəbul etməyə doğru gərəkli addımların atılması.

4) Əks halda hər bir din öz coğrafi mühütündən asılı olaraq öz fəaliyyətini davam etdirməli və digər dinlərə tolerant-

lıq göstərməli və bir-birinin dini işlərinə qarışmamalı, dostluq, qardaşlıq şəraitində baş-başa verib yaşamaladırlar.

Bütün dediklərimizə yekun vuraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bəşəriyyət Allahın təkliyinə inanır və Onun qoyduğu haqq yola, Ona doğru gedir. Bu haqq yol cəmiyyətin nizamlanması və insanların kamilləşməsi üçündür. Məqsəd bir, amac birdir, amma Tanrıya gedən yollar müxtəlifdir.

Əbülfəz Elçibəyin dediyi kimi: "- Ağlın çox dərin qatlarına gedəndə elə Tanrı da, metafizika da bir varlıqdır. Metafizikanı (fiziki olmayan) hərə bir cür anlayır: biri Xristian dini xəttiylə anlayır, biri Konfutsi düşüncəsiylə anlayır, biri yunan fəlsəfəsiylə anlayır. Bizim insanların o böyük varlığı dərkətmə, anlayış tərzimiz müxtəlifdir... Bəli, hamı o həqiqəti axtarır. Sən ona "metafizika" deyirsən, mən "Allah" adlandırırım, o biri "Boq" deyir."

Hansı dinin və kimin daha doğru yolda olduğunu Allah bilir. Bunu ulu Tanrının ixtiyarına buraxaq və buna görə qanlı çəkişmələrdən, terror aktları keçirməkdən hər bir kəs uzaq olsun! Allahdan qorxun, günaha batmayın!

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Birinci Hissə	116
İkinci hissə	174

Mir Yəhya Yusifli
HAQQA DOĞRU:

«Dini toleranlığa gedən yol»

Dizayner: **Rafael QASIMOV**

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2012

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 6,25 ç.v.

Sifariş: 87

Sayı: 500

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202

Tel.: 418 68 25, 433 00 43; (050) 593 27 77

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com